

Kinderen tekenen God in Scheemda:

een verkennend onderzoek naar hechtingsaspecten in kindertekeningen van
God en familie

Ruth Pruis

Masterscriptie Geestelijke Verzorging

Kinderen tekenen God in Scheemda.

Een verkennend onderzoek naar hechtingsaspecten in kindertekeningen van God en familie

Ruth Pruis

20 juni 2018

Master Geestelijke Verzorging

Rijksuniversiteit Groningen

S1330985

Eerste begeleider: dr. J.K. Muthert

Tweede beoordelaar: prof. dr. J.Z.T Pieper

Woord vooraf

Het is inmiddels ruim vijf jaar geleden dat ik als godsdienstwetenschapper afstudeerde aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap. Hierop volgde een periode van zoeken. In eerste instantie was dat naar werk, niet veel later naar wie ik was en wat ik nou uiteindelijk wou. Anderhalf jaar later bracht deze zoektocht mij gek genoeg weer bij dezelfde faculteit, ditmaal voor de master Geestelijke Verzorging. Van deze keus heb ik geen moment spijt gehad. Met het afronden van deze scriptie en daarmee mijn studie, kijk ik namelijk niet alleen terug op een zeer interessante en leerzame periode, maar ook op een persoonlijk verdiepende.

Deze verdieping vond ik ook in de scriptie die nu voor u ligt. Eigenlijk al vanaf het moment dat ik mij begon te oriënteren op een scriptieonderwerp sprong dit onderwerp, godsrepresentaties en hoe deze tot stand komen, er voor mij uit. Binnen een opleiding als Geestelijke Verzorging wordt er logischerwijs veel aandacht besteed aan hoe je zelf in het leven staat en hoe je daar zo toe gekomen bent. De kern van mijn eigen godsbeeld kreeg ik hierbij telkens maar niet helder. Dat mijn jeugd en wat ik van huis uit heb meegekregen, hierbij een rol kon spelen voelde ik wel aan, maar kon ik niet volledig doorgronden. Met het schrijven van deze scriptie heb ik ook daar meer zicht op gekregen.

Om het onderzoek te doen aan de hand van kindertekeningen leek mij in eerste instantie gewoon leuk en interessant. Bij aanvang keek ik er eigenlijk al naar uit om met het materiaal aan de slag te gaan. Het verzamelen hiervan bleek echter een grotere uitdaging dan verwacht. Dat het uiteindelijk allemaal is gelukt heb ik aan een aantal mensen te danken: aan mijn begeleider Hanneke Muthert voor haar geduld en begeleiding; aan Jos Pieper die er, toen Hanneke Schaap-Jonker wegviel, mee instemde om als vervangend tweede beoordelaar op te treden; aan de Protestantse Gemeente Scheemda en hun predikant Ariaan Baan bij wie ik welkom was; aan mijn onderzoeksassistenten Sarah Mulder en Maurien Pruis die mij tijdens het afnemen van de tekeningen enorm geholpen hebben; en ten slotte natuurlijk de kinderen zelf voor hun deelname. Zonder jullie allemaal was het niet gelukt!

Veel leesplezier gewenst.

Ruth Pruis

April 2018

Samenvatting

De sectie godsdienstpsychologie van de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen heeft zich aangesloten bij het internationale onderzoeksproject ‘Dessins de dieux’. Het Nederlandse deelproject wil hieraan een bijdrage leveren door tekeningen van Nederlandse kinderen te verzamelen, waarbij de invloed van de religieuze cultuur en de psychologische ontwikkeling onderzocht wordt. Aan Masterstudenten Geestelijke Verzorging wordt de mogelijkheid geboden om daarbinnen een deelonderzoek uit te voeren naar de godsrepresentatie van bijvoorbeeld kinderen uit een orthodox-protestantse omgeving, een non-god talk omgeving, of uit een context waarin onveilige hechting een rol speelt.

Uit onderzoek van mijn voorgangers kwam onder andere naar voren dat een tweede tekening, één van het gezin, waardevolle informatie op zou kunnen leveren. Met deze scriptie heb ik daar een vervolg aan gegeven. Het richt zich op die mogelijkheid door een gezinstekening toe te voegen aan het binnen dit deelonderzoek bestaand protocol. Hierbij stelde ik uiteindelijk de volgende hoofdvraag: ‘in hoeverre worden hechtingsstijlen van kinderen uit een orthodox-protestantse omgeving zichtbaar in hun tekeningen van godsrepresentaties en familie en hoe verhouden beide tekeningen zich tot elkaar?’

Gehechtheidsonderzoekers als Kirkpatrick, Shaver en Granqvist hebben twee hypothesen geformuleerd over de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, namelijk de correspondentie- en de compensatiehypothese. In het eerste geval komen de hechtingsstijlen overeen; men gaat hierbij met God een vergelijkbare relatie aan als met de ouders/eerste gehechtheidsfiguren. In het tweede geval verschillen ze en speelt iemands relatie tot God een compenserende rol.

In dit onderzoek zijn beide hypothesen getoetst met een vergelijkende analyse van beide tekeningen op hechting. Uit onderzoek is namelijk gebleken dat hoe een kind tekent verband houdt met de manier waarop het gehecht is. Hechting kan zich hierbij uiten in het tekenproces, in de tekenstijl en het -niveau, maar in navolging van De Kraker-Zijlstra ook in te coderen gehechtheidsaspecten. Van compensatie bleek hierbij geen sprake. Corresponderende gehechtheidsaspecten troffen wij echter wel aan. Hiermee lijkt dit onderzoek enkel de correspondentiehypothese te ondersteunen.

Inhoudsopgave	pag.
Inleiding	7
<u>Deel I – Het theoretisch kader</u>	10
Hoofdstuk 1. De gehechtheidstheorie in vogelvlucht	10
1.1 John Bowlby	10
1.2 Het classificatiesysteem van Mary Ainsworth	12
1.3 Het tweedimensionale model van Bartholomew en Horowitz	13
Resumé	14
Hoofdstuk 2. De vorming en ontwikkeling van het godsbeeld en de relatie tot God	15
2.1 Ana-María Rizzuto: God als transitioneel object	16
2.2 De correspondentie- en compensatiehypothesen van Lee A. Kirkpatrick	17
Resumé	19
Hoofdstuk 3. De tekeninganalyse als methode binnen gehechtheidsonderzoek	19
3.1 De ontwikkeling van de kindertekening	20
3.2 Het lopende onderzoek naar hechtingsaspecten in familietekeningen van kinderen	21
3.3 Naar een mogelijke analyse van hechtingsaspecten in kindertekeningen van God	23
3.4 Het breder diagnostisch proces	25
Conclusie	27
<u>Deel II – Het onderzoek</u>	28
Hoofdstuk 4. Opzet en uitvoering van het onderzoek	28
4.1 De onderzoekspopulatie	28
4.2 Het veldwerkteam	29
4.3 Procedure veldwerk	29
Tussenevaluatie	31
Hoofdstuk 5. De analyse van de tekeningen	31
5.1 Hypothesen ten aanzien van de tekeningen	31
5.2 Methode ter analyse van de tekeningen	33
5.3 De analyses	34

Eindconclusie	67
Gebruikte literatuur	73
Bijlagen	77

Inleiding

De sectie godsdienstpsychologie van de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen heeft zich aangesloten bij het internationale onderzoeksproject ‘Dessins de dieux’. De bij het onderzoek horende database bevat inmiddels 6512 tekeningen van kinderen uit Brazilië, Iran, Japan, Nepal, Roemenië, Rusland, Zwitserland en Amerika.¹ Het Nederlandse deelproject wil hieraan een bijdrage leveren door tekeningen van Nederlandse kinderen te verzamelen, waarbij de invloed van de religieuze cultuur en de psychologische ontwikkeling onderzocht wordt. Aan Masterstudenten Geestelijke Verzorging wordt de mogelijkheid geboden om daarbinnen een deelonderzoek uit te voeren naar de godsrepresentatie van bijvoorbeeld kinderen uit een orthodox-protestantse omgeving, een non-god talk omgeving, of uit een context waarin onveilige hechting een rol speelt.

Gehechtheidsonderzoekers als Kirkpatrick, Shaver en Granqvist (1990 en 1999) hebben twee hypotheses geformuleerd over de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, namelijk de correspondentie- en de compensatiehypothese. In het eerste geval komt de godsrepresentatie overeen met ‘internal working models’ van menselijke gehechtheidsfiguren. In het tweede geval maakt gehechtheid aan God goed wat er in intermenselijke relaties miste en compenseert dit een gebrek aan veilige gehechtheidsrelaties met primaire verzorgers. In 2016 deed Sanne van Neijenhof (2016) onderzoek naar de bruikbaarheid van de getekende godsrepresentatie voor het meten van correspondentie dan wel compensatie. Eén van haar belangrijkste conclusies luidde dat een tweede tekening, één van het gezin, waardevolle informatie op zou kunnen leveren.

Mijn onderzoek richt zich op deze mogelijkheid door een gezinstekening toe te voegen aan het binnen dit deelonderzoek bestaand protocol. Dit zou ik in eerste instantie uitvoeren binnen een context waarin onveilige hechting potentieel een rol speelt. Er lag nog niks vast, maar Hanneke Muthert en Hanneke Schaap-Jonker hadden hier al (kort) over gesproken met mensen binnen (de organisaties van) De Hoop, een evangelische ggz-instelling voor kinderen, jongeren en volwassenen met psychiatrische problemen en verslavingsproblemen, en Jeugdhulp Friesland. Ik ging ervanuit dat ik mijn onderzoek binnen één van deze twee organisaties uit kon voeren en formuleerde alvast mijn hoofdvraag:

¹ <http://ddd.unil.ch/index.php?langue=en>, ‘Welcome to Drawings of gods!’, 30 april 2017.

In hoeverre wordt onveilige hechting van kinderen zichtbaar in hun tekeningen van godsrepresentaties en familie en hoe verhouden beide tekeningen zich tot elkaar?

Tegen de zomer werd echter duidelijk dat mijn onderzoek om diverse redenen niet uitgevoerd kon worden binnen deze organisaties. Ik moest verder en boorde mijn eigen netwerk aan. Via een oud-studiegenoot kwam ik in contact met Ariaan Baan, predikant bij de Protestantse Gemeente Scheemda. Hij was enthousiast en stelde voor om de uitvoering van mijn onderzoek, het afnemen van tekeningen op te nemen in het programma van hun startweekend. Ondanks dat dit pas na de zomer, op zaterdag 16 september plaats ging vinden heb ik deze kans aangegrepen. Voor mijn onderzoek betekende dit: (1) vertraging; (2) dat ik mijn tekeningen niet langer individueel en in een invloedarme omgeving af kon nemen. Ik werd opgenomen in een programma en kon tussen de activiteiten door gebruik maken van een zaal in de kerk om de tekeningen in groepjes af te nemen; en (3) dat ik niet langer kon stellen dat mijn onderzoekspopulatie potentieel onveilig gehecht was en dat ik mijn onderzoeksvraag hier dus op aan moest passen.

Toen ik mijn scriptie na de zomer weer oppakte bleek inmiddels oud-studiegenoot Anieljah de Kraker-Zijlstra net afgestudeerd te zijn. In haar scriptie staat een vergelijkbare vraag centraal: Wat levert een vergelijking tussen een tekening van god en een familietekening op ten aanzien van het vermoeden van veilige dan wel onveilige gehechtheid bij asielzoekerskinderen tussen de zes en negen jaar? Op basis van haar onderzoek komt zij onder meer tot de conclusie dat het zinvol lijkt om bij onderzoek naar gehechtheid aan god onder kinderen ook een familietekening af te nemen. In mijn scriptie zou ik dit nogmaals willen bevragen. Hierbij richt ik mij op een andere onderzoekspopulatie en stel ik de volgende hoofdvraag:

In hoeverre worden hechtingsstijlen van kinderen uit een orthodox-protestantse omgeving zichtbaar in hun tekeningen van godsrepresentaties en familie en hoe verhouden beide tekeningen zich tot elkaar?

Om antwoord te krijgen op deze vraag is het onderzoek opgedeeld in een theoretisch en praktisch deel. Het eerste bestaat uit drie hoofdstukken waarin ik achtereenvolgens de belangrijkste te stellen deelvragen beantwoord; (1) Hoe vindt hechting plaats, wat heeft de gehechtheidstheorie hierover te vertellen en hoe heeft deze zich ontwikkeld?; (2) In welk

verband staat dit met de ontwikkeling van godsbeelden, welke inzichten biedt de gehechtheidstheorie in dit kader en welke hypothesen neem ik hieruit mee?; en (3) Hoe kan dit gemeten worden, wat hebben kindertekeningen te vertellen en hoe komt hechting hierin tot uiting? Op dit theoretische kader volgt het empirische deel. Hierbij bespreek ik eerst de kaders en uitvoering om daarna een analyse van de tekeningen te geven. Op dit geheel reflecteer ik vervolgens in de conclusie om zo tot een antwoord op mijn hoofdvraag te komen.

Deel I – Het theoretisch kader

Zoals ik in de inleiding al aangaf bestaat deze scriptie uit een theoretisch en empirisch deel. In dit eerste, theoretische deel richt ik mij op de diverse theorieën die achter mijn hoofdvraag liggen. Hierin neem ik in drie hoofdstukken de volgende stappen: (1) ik begin bij de vraag wat hechting is en hoe deze zich volgens de gehechtheidstheorie ontwikkelt; (2) vervolgens vraag ik mij af hoe godsbeelden zich ontwikkelen en of hier een verband met hechting is; en (3) de slotvraag die luidt of, en zo ja hoe dit verband tot uiting kan komen in een vergelijking van kindertekeningen van familie en God.

Hoofdstuk 1. De gehechtheidstheorie in vogelvlucht

Kinderen onderhouden volgens bijzonder hoogleraar Femmie Juffer (1993, 226) vanaf hun vroege jeugd betekenisvolle banden met volwassenen.² De gehechtheidstheorie biedt een kader om het ontstaan en de ontwikkeling van deze gehechtheidsrelaties te begrijpen. Hierbij worden veilige en onveilige gehechtheidsrelaties onderscheiden. Vanuit de gehechtheidstheorie wordt een groot belang toegekend aan de eerste gehechtheidsrelatie tussen de ouder of ouderfiguur en een kind. Deze primaire relatie vormt als het ware het model voor de relaties die een kind daarna in de loop van zijn ontwikkeling aangaat, met leeftijdgenoten en volwassenen. In dit hoofdstuk bespreek ik de oorsprong, verdere ontwikkeling en belangrijkste concepten binnen deze theorie.

1.1 John Bowlby

De psychiater John Bowlby wordt beschouwd als de grondlegger van de gehechtheidstheorie. Zijn ideeën over de ontwikkeling van de eerste gehechtheidsrelatie tussen opvoeder en kind en de gevolgen van tijdelijk of permanent verlies van de gehechtheidsfiguur zijn weergegeven in de trilogie ‘Attachment’, ‘Separation’ en ‘Loss’ (1969, 1973 en 1980). In de gehechtheidstheorie wordt onderscheid gemaakt tussen:

- ‘Gehechtheid als relatie’ – de verbondenheid of band tussen de opvoeder en het kind. Een goede gehechtheidsrelatie heeft als kenmerk dat deze geborgenheid en troost verschaft en een veilige basis biedt voor het ondernemen van activiteiten.
- Het ‘gehechtheidsgedragssysteem’ – een zelfregulerend systeem van het kind dat in potentieel gevaarlijke situaties signalen uitzendt die zó appelleren aan een volwassene

² Femmie Juffer is bijzonder hoogleraar op het gebied van adoptie en pleegzorg bij het Centrum voor Gezinsstudies aan de Universiteit Leiden. Zij bestudeert de levenslange gevolgen van adoptie en pleegzorg, de veerkracht en herstelkansen van kinderen die vroege verwaarlozing hebben meegemaakt en de effecten van vroege gezinsinterventies gebaseerd op de gehechtheidstheorie.

dat deze naar het kind toegaat. De nabijheid van de volwassene biedt het kind de kans op verzorging en bescherming.

- De ‘gehechtheidsgedragingen’ – wanneer het kind zich onvoldoende veilig en op zijn gemak voelt, heeft het middelen ter beschikking om zich te verzekeren van de nabijheid en beschikbaarheid van een volwassene; huilen, roepen, glimlachen, kruipen en lopen bijvoorbeeld.³

Het gehechtheidsgedragssysteem en de gehechtheidsgedragingen zijn al vanaf de geboorte werkzaam meent Juffer (1993, 228). Wat zich dan nog wel moet ontwikkelen is de gehechtheid als relatie: het opbouwen van een emotionele band met specifieke personen. Hier heeft Bowlby een ontwikkelingsmodel voor geformuleerd dat vier fasen omvat:

- (1) Vanaf de geboorte tot twee à drie maanden – een periode waarin het kind signalen uitzendt zonder daarbij onderscheid te maken tussen verschillende personen.
- (2) Van twee à drie tot zes maanden – een periode waarin het kind de signalen richt op één of enkele specifieke verzorgers.
- (3) Van zes maanden tot drie à vier jaar – de eigenlijke gehechtheid wanneer een kind met signalen en beweging de nabijheid van één specifieke verzorger handhaaft.
- (4) Vanaf drie à vier jaar – een periode waarin er sprake is van zogenaamd ‘doelgecorrigeerd partnerschap’: ‘voor ze de leeftijd van twee tot drie jaar bereiken, zijn kinderen uitsluitend gericht op hun behoefte om bij de verzorger te zijn. Ze zijn zich de plannen of doelen van de verzorger niet bewust. In de vierde fase verandert dit en komen ze tot gemeenschappelijk gedrag’ (Delfos 2010, 103).

Tegen het eind van het eerste levensjaar kunnen we volgens Juffer (1993, 228) spreken van gehechtheid in de zin van een eerste, specifieke, duurzame en affectieve band. De kwaliteit van deze eerste gehechtheidsrelatie kan verschillen. Hierbij worden veilige en onveilige gehechtheidsrelaties onderscheiden.

Kinderen die een veilige gehechtheidsrelatie met hun opvoeder hebben opgebouwd blijken vanaf de leeftijd van ongeveer één jaar te verschillen van kinderen met een onveilige gehechtheidsrelatie. Dit heeft te maken met de verwachtingen die het kind omtrent zijn ouder heeft opgebouwd. Een kind dat zijn moeder in de loop van het eerste levensjaar is gaan ervaren als een toegankelijke en veiligheid biedende persoon, weet dat het bij haar terecht kan en dat zij zijn behoeften zal bevredigen. Kinderen die dergelijke positieve verwachtingen hebben worden ‘veilig gehecht’ genoemd. Het kind heeft ervaren dat de ouder ingaat op zijn

³ Juffer, Femmie. ‘Kinderen, ouders en primaire gehechtheid’. *Gezin* 5-4 (1993) 226-240, aldaar 227-228.

gehechtheidsgedrag en in staat is om zijn gevoel van veiligheid te herstellen. Het kind vertrouwt er op dat de ouder dit zal blijven doen en ervaart de opvoeder zo als een veilige basis waarop het kan terugvallen in geval van nood.

Een kind dat geen positieve verwachtingen heeft kunnen opbouwen wordt ‘onveilig gehecht’ genoemd. Het kind heeft ondervonden dat de ouder niet of negatief reageerde wanneer het contact zocht. Het kan ook de ervaring hebben opgedaan dat de opvoeder zijn gevoel van veiligheid niet voldoende herstelde. Wanneer nu bij spanningen het gehechtheidsgedragssysteem geactiveerd wordt, komt het kind in een ‘approach-avoidance’ conflict: het wil naar de ouder toegaan (gehechtheidsgedrag), maar tegelijkertijd roept toenadering negatieve gevoelens op. Bang om afgewezen te worden trekt het kind zich op dit soort momenten terug; voor troost/steun rekt het niet langer op anderen. Dit vermijdende gedrag is voor het kind de enige manier om de relatie met de opvoeder verder zo goed mogelijk in stand te houden. Kinderen met een dergelijk verwachtingspatroon worden ‘vermijdend onveilig gehecht’ genoemd.

Er zijn ook onveilig gehechte kinderen bij wie het gehechtheidsgedragssysteem zeer snel geactiveerd raakt. Deze kinderen hebben in de loop van de tijd ervaren dat de reacties van hun opvoeder onvoorspelbaar of inadequaet zijn. Omdat het kind zich niet zeker voelt van de beschikbaarheid van de ouder, wordt bij spanningen zijn gehechtheidsgedragssysteem zeer snel en intens geactiveerd. En omdat het kind niet altijd of niet voldoende veiligheid of troost krijgt, is zijn gehechtheidsgedrag vermengd met boosheid. Het kind zal bij het ervaren van (milde) spanning in hevige mate contact zoeken maar tegelijkertijd boos gedrag vertonen, zoals de ouder wegduwen. Deze vorm van onveilige gehechtheid wordt een ‘ambivalent onveilige gehechtheidsrelatie’ genoemd.

1.2 Het classificatiesysteem van Mary Ainsworth

Mary Ainsworth, een psycholoog en studente van Bowlby, deed verder onderzoek naar gehechtheidsrelaties. Zij maakte het mogelijk de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie tussen opvoeder en kind in de eerste kinderjaren in kaart te brengen door middel van een observatieprocedure: ‘de Vreemde Situatie’ (Ainsworth e.a. 1978). Deze procedure bestaat uit acht episodes, met voor het kind wisselende situaties. Daarbij is uitgegaan van veranderingen die in toenemende mate een milde spanning teweeg brengen bij het kind: de introductie van een vreemde persoon in een onbekende ruimte waar moeder en kind eerst alleen zijn, het vertrek van de opvoeder terwijl deze onbekende persoon bij het kind blijft en het vertrek van de opvoeder terwijl het kind alleen is. Na de kortdurende scheidingen laten kinderen verschillende

gedragingen zien die volgens het classificatiesysteem van Ainsworth ondergebracht kunnen worden in de typeringen A, B of C:

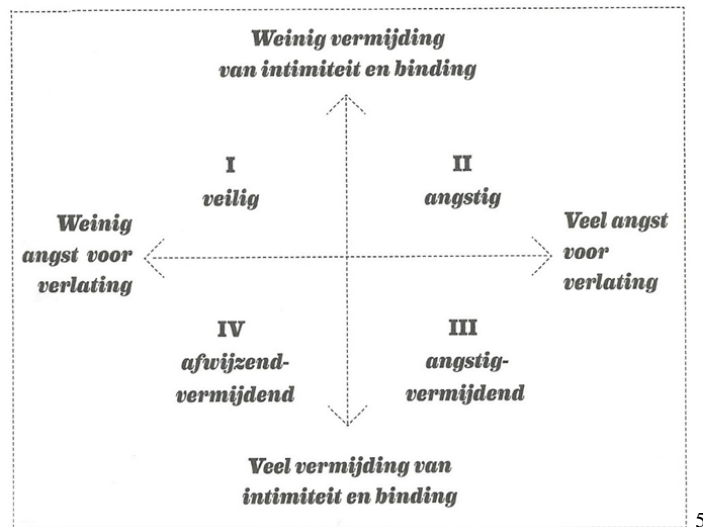
- (A) Hierbij is er sprake van een onveilig vermijdende gehechtheidsrelatie. Het kind negeert of vermijdt de opvoeder bij zijn terugkomst door weg te draaien, weg te kijken of uit zijn buurt te gaan.
- (B) Een veilige gehechtheidsrelatie – dit kind zoekt nabijheid en contact met de moeder bij haar terugkomst en vertoont niet de neiging haar te vermijden of zich te verzetten tegen contact.
- (C) Een onveilig ambivalente gehechtheidsrelatie – dit kind toont weerstand tegen contact en interactie wanneer de ouder terugkomt. Tegelijkertijd zoekt het kind sterk de nabijheid van de ouder.⁴

Omdat een aantal kinderen niet ondergebracht kon worden in de A-B-C typering, is door Mary Main en Judith Solomon (1990) een vierde gehechtheidsclassificatie voorgesteld: de D-categorie. Bij dit type gehechtheidsrelatie is het gedesorïënteerde, gedesorganiseerde gedrag van het kind kenmerkend: bijvoorbeeld verward of verdoofd gedrag, verstarringen of het vertonen van tegenstrijdige gedragspatronen. Opvallend is dat de gedragingen van deze kinderen onderling weinig overeenkomsten vertonen. Het enige consistente element lijkt juist het ontbreken van een bepaalde gehechtheidsstrategie te zijn.

1.3 Het tweedimensionale model van Bartholomew en Horowitz

In de hedendaagse hechtingsliteratuur wordt volgens Katrijn Brenning e.a. (2014, 28) een onderscheid gemaakt tussen twee centrale hechtingsdimensies, namelijk angst en vermijding. ‘Hechtingsangst’ verwijst naar de angst om verlaten of afgewezen te worden. Personen die hoog scoren op deze hechtingsdimensie gaan constant zoeken naar sociale steun en vertonen vaak gevoelens van jaloezie. ‘Hechtingsvermijding’ verwijst naar het vermijden van intimiteit en nauw contact met anderen. Personen die hoog scoren op deze hechtingsdimensie voelen ongemak bij nabijheid en zijn vaak op zichzelf aangewezen. Op basis van dit onderscheid ontwikkelden de Amerikaanse psychologen Kim Bartholomew en Leonard Horowitz (1991) een tweedimensionaal model dat parallel loopt aan de vier hechtingsstijlen van Bowlby en Ainsworth. De twee dimensies angst en vermijding vormen de twee assen van een conceptueel twee assen model. De door Bowlby geformuleerde hechtingsstijlen krijgen op basis van de mate van angst en vermijding een plaats in de tweedimensionale ruimte. Dit ziet er als volgt uit:

⁴ Ibidem, 230.

Met een tweedimensionaal model als dat van Bartholomew en Horowitz kan men nuances aanbrenge die binnen het categoriale classificatiesysteem van Ainsworth niet mogelijk zijn. Bij een categoriale meting als ‘de Vreemde Situatie’ zijn er uiteindelijk slechts vier uitkomsten mogelijk. Kinderen vallen binnen en samen met een bepaalde groep/hechtingsstijl; ruimte voor individuele verschillen is er niet. Binnen een tweedimensionaal model is deze ruimte er daarentegen wel; men kan **in een bepaalde mate** kenmerken van veilige of onveilige hechting vertonen (Prins en Braet 2008).

Resumé

Ondanks dat het eerste deel van de trilogie ‘Attachment and Loss’ uit 1969 gezien kan worden als het referentiepunt voor wat we de gehechtheidstheorie noemen, wordt Bowlby’s publicatie ‘The nature of the child’s tie to his mother’ (1958) over het algemeen gezien als de eerste formulering van de basisproposities van de theorie. Iets meer dan een halve eeuw later is het volgens Carlo Schuengel (2005, 4) onmogelijk geworden om alle kennis die in de tussentijd is verzameld samen te vatten in een overzichtsartikel. In dit eerste hoofdstuk heb ik er dan ook voor gekozen om slechts die ontwikkelingen weer te geven die van belang zijn voor dit onderzoek.

Samenvattend kunnen we stellen dat kinderen vanaf hun vroege jeugd betekenisvolle banden met volwassenen onderhouden. Bowlby, Ainsworth, Bartholomew en Horowitz bieden met hun gehechtheidstheorie(ën) een kader om het ontstaan en de ontwikkeling van deze

⁵ <http://patriciameyntjens-psychotherapie.be/hechtingsstijlen.html>, Patricia Meyntjens, ‘Levenswijzer: Hechtingsstijlen’, 12 december 2017.

gehechtheidsrelaties te begrijpen. Hierbij worden veilige en onveilige gehechtheidsrelaties onderscheiden die je op diverse wijzen kunt meten. Van belang voor ons vervolg is dat vanuit de gehechtheidstheorie wordt verondersteld dat een eerste gehechtheidsrelatie als het ware een model biedt waarop bij het aangaan van latere relaties wordt voortgebouwd. Dit kan volgens vele godsdienstpsychologen ook iemands relatie met God betreffen. Deze relatie beschouwen zij namelijk net zo goed als een gehechtheidsrelatie en dit betekent volgens hen dat deze ook met de concepten uit deze theorie te onderzoeken is. Onder andere vanuit deze gedachtegang is de gehechtheidstheorie de afgelopen twee decennia een belangrijk theoretisch kader geworden met betrekking tot onderzoek naar religiositeit. In het volgende, tweede hoofdstuk van dit theoretisch kader beschrijf ik dit proces.

Hoofdstuk 2. De vorming en ontwikkeling van het godsbeeld en de relatie tot God

Binnen de godsdienstpsychologie heeft het bestuderen van godsrepresentaties of godsbeelden een lange traditie.⁶ Eén van de eersten die psychoanalytische principes toepaste op religie was Freud. God zag hij als een projectie van de aardse vaderfiguur, bedoeld om aan de verlangens van de mens naar bescherming en veiligheid te voldoen. Na Freud zijn er twee belangrijke psychoanalytische theorieën ontwikkeld als verklaringsmodellen voor de vorming en ontwikkeling van het godsbeeld en de relatie tot God: (1) de objectrelatietheorie van Ana-María Rizzuto (1979); en (2) de gehechtheidstheorie van Lee A. Kirkpatrick (1992).

Gemeenschappelijk aan beide benaderingen is volgens Hanneke Schaap-Jonker (2014, 107-108) een relationele metapsychologie. Hierin wordt benadrukt dat mensen zich ontwikkelen in een context van emotioneel betekenisvolle relaties. Interpersoonlijke ervaringen in de vroege jeugd worden geïnternaliseerd en deze mentale representaties – die binnen het psychodynamische kader ‘objectrelaties’ worden genoemd en ‘internal working models’ binnen de gehechtheidstheorie – vormen een basisstructuur voor toekomstige relationele ervaringen. In dit hoofdstuk zullen beide benaderingen achtereenvolgens besproken worden.

⁶ Het godsbeeld kan omschreven worden als de persoonlijke God van een individu, die niet noodzakelijkerwijs hoeft samen te vallen met God zoals geleerd door de godsdienstige cultuur. Het gaat, met andere woorden, om de betekenis die God voor iemand heeft en geeft als zodanig inzicht in de affectieve kwaliteit van de relatie met God en de betekenis van religieus gedrag. (Schaap-Jonker en Eurelings-Bontekoe 2009, 4)

2.1 Ana-María Rizzuto: God als transitioneel object

Ana-María Rizzuto is een Argentijns-Amerikaanse psychoanalytica uit de school van de objectrelatietheorie, een latere aftakking van de klassieke freudiaanse psychoanalyse. De grondgedachte van deze richting is voor ons van belang. De fundamentele gedachte van de objectrelatietheorie is dat de psyche van het kind in de eerste ontwikkelingsfases wordt geweven uit de relatie met de ander ('object' genoemd). Het 'ik' komt voort uit relatie, het is het resultaat van geïnternaliseerde objectrelaties. Dit centraal stellen van relaties zorgde voor een natuurlijk verband tussen de objectrelatietheorie en religie:

Binnen de objectrelationele stroming in het psychoanalytisch denken wordt religie gezien als relatie: religie is wezenlijk relationeel. In de relatie met God worden geïnternaliseerde objectrelaties (i.e. het innerlijke beeld van de ander en de relatie met de ander) weerspiegeld en keren fundamentele patronen van interactie en betekenisverlening, zoals een individu dat in het dagelijks leven doet, terug. (Schaap-Jonker e.a. 2000, 201)

De Engelse kinderarts en psychoanalyticus Donald W. Winnicott geldt als één van de belangrijkste vertegenwoordigers van de objectrelatietheorie. Eén van zijn centrale begrippen is het 'transitioneel object'. In haar theorievorming maakt Rizzuto gebruik van dit concept. Het is gewoonlijk een zacht iets, een ding dat het kleine kind altijd bij zich heeft en waarnaar het grijpt op angstige momenten zoals de separatie van de vertrouwenspersonen bij het slapengaan. Het transitioneel object behoort tot de overgangssfeer tussen binnen- en buitenwereld en representeert de moeder. Op de kleuterschoolleeftijd gaat het kind dit transitioneel object meestal minder nodig hebben. De overgang naar een betrekkelijke autonomie is dan gemaakt. Volwassenen blijven volgens Winnicott behoefte houden aan zogenaamde transitionele ervaringen in de culturele sfeer, om op een creatieve manier binnen- en buitenwereld met elkaar te verbinden.⁷ Het is in deze te overbruggen afstand, de 'transitionele ruimte', dat God volgens Rizzuto (1979, 177) tot zijn komt.

Volgens Rizzuto is het godsbeeld een transitioneel object dat op een paradoxale manier tegelijkertijd subjectief en objectief van aard is. Het wordt namelijk niet alleen gemaakt door het kind, maar ook gevonden in de familie en de cultuur. Als het kind in aanraking komt met (geloof in) God in de religieuze cultuur, is het godsbeeld al gevormd. De ontmoeting van de 'private God' van het kind met de 'official God' noemt Rizzuto 'the second birth of God'. Het

⁷ <https://www.psychoanalytischwoordenboek.nl/lemmas/transitional-object/>, Harry Stroeken, 'Transitional object', 13 december 2017.

kind wordt zich op dit moment bewust van eventuele verschillen en zal zijn persoonlijke God met die van zijn ouders proberen te verenigen. De mate waarin dit lukt is volgens Rizzuto (1979, 8 en 90) bepalend voor hoe iemand zijn of haar geloof zal beleven.

Rizzuto maakt onderscheid tussen enerzijds het affectief geladen godsbeeld dat de wortels heeft in de vroege interacties tussen kind en ouders en grotendeels onbewust is en anderzijds het godsconcept, dat rationeel en bewust van aard is. Een scherp onderscheid tussen godsconcept en godsbeeld acht Schaap-Jonker (2008, 3) echter niet houdbaar. Zij stelt dan ook voor om deze twee samen te voegen tot een structuur die zowel het emotionele ervaren van God als het cognitieve verstaan omvat: de godsrepresentatie.

2.2 De correspondentie- en compensatiehypothesen van Lee A. Kirkpatrick

De Amerikaanse godsdienstpsycholoog Lee A. Kirkpatrick staat aan de basis van onderzoek naar religieus functioneren vanuit een gehechtheidstheoretisch perspectief. Hij vindt dat de relatie met God ook en zelfs bij uitstek te typeren is als een gehechtheidsrelatie en dus ook met de concepten uit deze theorie te onderzoeken is. Positief of negatief, bijna iedereen heeft een beeld van en relatie met God. Vele mensen denken dat ze hierin een eigen, bewuste keuze hebben gemaakt. De stijl van onze vroege gehechtheidsrelaties is hierin echter bepalender dan wij ons realiseren stelt Kirkpatrick. Hij ziet twee verbanden. Deze staan bekend als de correspondentie- en de compensatiehypothese. In het eerste geval komt de godsrepresentatie overeen met de ‘internal working models’ van menselijke gehechtheidsfiguren. In het tweede geval maakt gehechtheid aan God goed wat er in intermenselijke relaties miste en compenseert dit een gebrek aan veilige gehechtheidsrelaties met primaire verzorgers (Schaap-Jonker 2014, 109).

Beide thesen zijn in verschillende onderzoeken getoetst. In het overzichtsartikel ‘Is er een relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God?’ (2001) bespreekt Henk Stulp de resultaten. Hieruit blijkt volgens hem (2001, 192) dat er vooral empirische steun is voor de correspondentiehypothese: gehechtheid aan volwassenen en ouders hangt over het algemeen samen met gehechtheid aan God. De aanvankelijke gedachte dat onveilig gehechte mensen compensatie vinden in de relatie met God, vindt bij nader onderzoek weinig ondersteuning concludeert Stulp (2001, 198). Hier zijn meerdere verklaringen voor te vinden. Ik vat er kort drie samen:

- (1) Schaap-Jonker (2001) – ‘Mentaliseren’ is het vermogen om aan menselijk gedrag bedoelingen en betekenis toe te schrijven. Dit vermogen komt volgens Schaap-Jonker tot ontwikkeling in de context van de vroege gehechtheidsrelaties en heeft ook betekenis

binnen die relatie: door mentaliseren wordt het gedrag van de ander voorspelbaar, omdat je de betekenis van zijn of haar activiteiten begrijpt. Trauma's binnen gehechtheidsrelaties hebben problemen in het mentaliseren tot gevolg en beperken tegelijkertijd het vermogen om ergens in te geloven. In termen van de gehechtheidstheorie betekent dit dat de mate waarin God als compenserend gehechtheidsfiguur beschikbaar is, afhankelijk is van de mate waarin het mentaliserend vermogen niet is aangetast.

- (2) Todd W. Hall en Annie Fujikawa (2009) – Volgens hen heeft Kirkpatrick zijn ideeën onvoldoende uitgewerkt. Hierdoor werd er op twee verschillende niveaus gemeten; het expliciete en het impliciete. Rizzuto's onderscheid tussen enerzijds het affectief geladen godsbeeld dat de wortels heeft in de vroege interacties tussen kind en ouders en grotendeels onbewust is en anderzijds het godsconcept, dat rationeel en bewust van aard is, blijkt hier ineens wel van belang. Hall en Fujikawa spreken in dit kader van een expliciete godsrepresentatie, die bestaat uit de meer bewuste proposities en opvattingen over God, en een impliciete godsrepresentatie, die betrekking heeft op het meer onbewuste, ervaringsmatige beeld van God. Op basis van dit onderscheid stellen zij vervolgens dat correspondentie op het impliciete niveau plaatsvindt en compensatie op het expliciete.
- (3) Pehr Granqvist maakt in 'Religion as attachment: the godin award lecture' (2010, 10-11) een vergelijkbaar onderscheid, maar heeft hier in samenwerking met Kirkpatrick (2008) ook zijn hypothesen op aangepast:

the hypotheses refer to pathways to religion and to different modes of being religious, to underscore that we are dealing with developmental issues. First, with the correspondence pathway, we state that religion in the case of secure attachment develops from (a) generalized, positive representations of self and other (IWM aspect), and (b) partial adoption of a sensitive caregiver's religion (social aspect). (...) Second, with the compensation pathway, religiosity in the case of insecure attachment is held to develop from higher-order distress regulation strategies, characterized by the use of God as a surrogate attachment figure.

Hiermee benadrukken ze mijns inziens, net als Hall en Fujikawa, dat compensatie zich op een bewuster/explicietere niveau afspeelt dan correspondentie. Onveilige gehechtheid zou dan samenhangen met religiositeit die gebaseerd is op emotie-regulatie strategieën die gericht zijn op het verkrijgen van een gevoel van veiligheid.

Resumé

In dit tweede hoofdstuk van mijn theoretisch kader stond de vorming en ontwikkeling van het godsbeeld en de relatie tot God centraal. In mijn bespreking heb ik mij achtereenvolgens beperkt tot de objectrelatietheorie van Rizzuto en de gehechtheidstheorie van Kirkpatrick. In beide benaderingen wordt benadrukt dat mensen zich ontwikkelen in een context van emotioneel betekenisvolle relaties. Interpersoonlijke ervaringen in de vroege jeugd worden geïnternaliseerd en deze mentale representaties vormen een basisstructuur voor toekomstige relationele ervaringen. Dit kan volgens hen net zo goed iemands relatie tot God betreffen.

Aan de hand van de gehechtheidstheorie werkte Kirkpatrick dit idee vervolgens verder uit. Hij zag twee verbanden. Deze staan bekend als de correspondentie- en de compensatiehypothese. In het eerste geval komen de hechtingsstijlen overeen; men gaat hierbij met God een vergelijkbare relatie aan als met de ouders/eerste gehechtheidsfiguren. In het tweede geval verschillen ze en speelt iemands relatie tot God een compenserende rol. Het is echter nog maar de vraag in hoeverre dit kan. Als we Hall en Fujikawa volgen kan dit namelijk enkel op het expliciete niveau plaatsvinden. Een mens kan vanuit een bepaald gemis op zoek gaan naar compensatie, maar doet dit vaak op het expliciete niveau. Hierbij kan het zeker een relatie met God aangaan, maar deze maakt niet goed wat er in de basis, op het impliciete niveau, beschadigd is. Op dit niveau zullen de hechtingsstijlen dan ook blijven corresponderen.

Hoofdstuk 3. De tekeninganalyse als methode binnen gehechtheidsonderzoek

In het tweede deel van deze scriptie onderzoek ik onder andere of deze verbanden, Kirkpatrick's hypothesen ook tot uiting komen in een vergelijking van kindertekeningen van God en hun familie. Het gebruik van kindertekeningen in het kader van godsdienstpsychologisch onderzoek sluit volgens Simone Meykens (2004, 8) aan bij het feit dat vooral jonge kinderen vaak gemakkelijker hun gevoelens en ervaringen kunnen uiten in grafische beelden en symbolen, voor ze die in meer abstracte termen onder woorden kunnen brengen:

Zeker voor hen is tekenen, net als spel, een belangrijke toegangsweg tot het begrijpen van hun belevingswereld. Tekeningen zijn een momentopname waarin het kind een neerslag toont van het opnemen, verwerken en benutten van actuele en vroegere ervaringen. Elke tekening kunnen we zien als een staalkaart waarin zowel motorische, perceptuele, affectieve en motivationele factoren in een persoonlijk gekleurde samenhang tot uiting komen.

In het verlengde hiervan zouden kindertekeningen van God en hun familie ons wellicht ook iets kunnen vertellen over (1) hoe zij God zien en ervaren; en (2) of en zo ja, hoe dit verband houdt met de relatie die ze met hun ouders/eerste verzorgers hebben.

Om dit straks te kunnen onderzoeken moeten we nog één theoretische stap zetten. Wat hebben kindertekeningen ons namelijk te vertellen over hoe een kind zijn of haar relatie met het getekende beleeft? In hoeverre komt hechting hier tot uiting en welke tekenaspecten wijzen mogelijk waarop? Naar deze, voor mijn onderzoek essentiële vragen is door anderen aan de hand van familietekeningen reeds onderzoek gedaan. Dit onderzoek heeft Anieljah de Kraker-Zijlstra (2017) in haar scriptie uitvoerig besproken, in een tabel samengevoegd en doorgetrokken naar de analyse van kindertekeningen van God. Ze slaat hiermee een nieuwe weg in. Onderzoek naar hechtingsaspecten in kindertekeningen van God heeft volgens mij nog niet eerder op deze wijze plaatsgevonden. In dit hoofdstuk zou ik haar hierin willen volgen. Na een korte weergave van de opeenvolgende ontwikkelingsstadia van het tekenen bespreek ik haar bevindingen om mij uiteindelijk af te vragen of en zo ja, hoe ik deze mee kan nemen in mijn onderzoek.

3.1 De ontwikkeling van de kindertekening

Al vanaf de negentiende eeuw is vanuit verschillende invalshoeken onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de kindertekening of, algemener, van de ‘beeldende symbooltaal’. Eén van de eerste grote onderzoeken naar kindertekeningen werd gedaan door de Amerikaanse psychologe Rhoda Kellogg (1970). Ze verzamelde sinds 1928 meer dan een miljoen kindertekeningen die wereldwijd waren gemaakt, legde de artistieke ontwikkelingen vast en classificeerde de vormen die algemeen voorkwamen. Als eerste beschreef ze de ontwikkeling van basiskrabbels, eivormige structuren en de ontwikkeling van de menstekening.

Hoewel het aantal fasen in de ontwikkeling van het tekenen, zoals beschreven door diverse auteurs soms wisselend is, is er opvallend veel overeenstemming in de beschrijving van de tekenontwikkeling op zich. Over het algemeen worden de volgende fasen onderscheiden:

- (1) Van één tot vier jaar – het krabbelstadium waarin er nog geen poging tot representatie wordt gedaan.
- (2) Van vier tot acht jaar – schematische fase waarin er sprake is van representatie, maar de afbeelding is eerder symbolisch dan realistisch.

(3) Van negen tot twaalf jaar – naturalistische fase waarin er sprake is van een geleidelijke toename aan realistische details, proporties en vormen.⁸

In de analyse van de tekeningen, hoofdstuk vijf, ga ik voor elke tekening na of het niveau afwijkt van of overeenkomt met de normale ontwikkeling op die leeftijd. Volgens Cathy A. Malchiodi (1998) en Katrien van de Vijfeijken (2001) is er namelijk een verband tussen het tekenniveau en de sociaal-emotionele ontwikkeling van een kind. Regressieve elementen wijzen hierbij mogelijk op onderliggende sociaal-emotionele of relationele problematiek, maar kunnen ook voortkomen uit een achterstand in de cognitieve ontwikkeling. Het inschatten van de maturiteit van het kind aan de hand van tekeningen kan echter niet de precisie bereiken van andere meer gerichte en objectiveerbare tests stellen Meykens (2004, 13) en Malchiodi (1998, 108 en 151). Om die reden zal ik de tekeningen in dit onderzoek op meerdere wijzen benaderen. Welke dit zijn wordt besproken in de volgende paragrafen.

3.2 Het lopende onderzoek naar hechtingsaspecten in familietekeningen van kinderen

Naar het verband tussen hechting en familietekeningen is veel onderzoek verricht. Nancy Kaplan en Mary Main (1986) vermoedden als eersten een verband tussen de wijze waarop kinderen zijn gehecht en de manier waarop ze hun familie tekenen. Hierbij is de veronderstelling dat het tekenen van het eigen gezin een intern werkingsmodel van zichzelf en de belangrijkste zorgverleners en de hechtingsrelatie activeert. Om tekeningen te analyseren ontwikkelden ze acht verschillende dimensies in tekeningen (vitaliteit/creativiteit, familietrots, kwetsbaarheid, rol-omwisseling, emotionele distantie, spanning/woede, bizarheid/dissociatie en globale pathologie). Elk van deze dimensies is gekoppeld aan een aantal tekenkenmerken. De aanwezigheid of afwezigheid van deze kenmerken kan worden gecodeerd.

Aan dit onderzoek is door vele anderen een vervolg gegeven. Hierbij hebben ze de theorie aangevuld, genuanceerd en onderbouwd. Voor een volledige bespreking hiervan verwijs ik graag naar De Kraker-Zijlstra (2017, 35-38). In mijn scriptie zou ik me willen beperken tot haar belangrijkste conclusies betreffende het verband tussen bepaalde tekenkenmerken en de diverse hechtingsstijlen.

Kenmerkend voor tekeningen van kinderen met een veilige hechting is volgens De Kraker-Zijlstra (2017, 38) dat de figuren onderling van elkaar verschillen en ‘af’ zijn. De figuren staan redelijk dicht naast elkaar, zijn gegrond en lijken gelukkig. Er ontbreken geen familieleden, de personen staan op natuurlijke afstand van elkaar en het kind lijkt zich

⁸ Katrien van de Vijfeijken. *De menstekening als screeningsinstrument voor de cognitieve ontwikkeling en sociaal-emotionele problematiek*. Leiden: Universiteit Leiden, 2001, 4.

comfortabel te voelen met deze mensen. Verder maken de tekeningen een realistische indruk. Dit kan verbeelden dat de ander dichtbij is, maar niet zo dichtbij dat het afbreuk doet aan de persoonlijke identiteit of ruimte. Er lijkt een balans te zijn tussen het ik en de ander, die nodig is voor een gezonde zelfverwerkelijking waarbij anderen een belangrijke rol spelen.

Kinderen met een gepreoccupeerde hechting tekenen vaak figuren die opvallend groot of juist klein zijn afgebeeld. De figuren vertonen onderling weinig verschil en er is nauwelijks differentiatie op basis van leeftijd of geslacht. Verder is er vaak sprake van overlappende figuren of zijn de figuren juist sterk gescheiden. Over het algemeen is er een sterke nadruk op gezichtsuitdrukking en op de zachte lichaamsdelen (oren, ogen, neus, mond, handen en voeten). De moeder is vaak vergroot afgebeeld en er is weinig of geen afstand tot de moeder. De figuren staan zo gepositioneerd dat het ongemakkelijk lijkt om elkaar vast te houden of te knuffelen. Ook kunnen er delen van figuren ontbreken. De tekeningen maken een algemene indruk van kwetsbaarheid. Het kind lijkt alleen, geïsoleerd van de groep of kijkt bezorgd of angstig. Dit past bij een onstabiel beeld van het zelf en de ander, wat ervoor kan zorgen dat het lastig is om de juiste afstand te vinden tot de ander. Dit leidt ertoe dat het kind soms heel veel toenadering zoekt tot de hechtingsfiguren en ze anderzijds soms compleet afwijst.

Karakteristiek voor tekeningen van kinderen met een vermijdende gehechtheid is juist een sterke nadruk op onkwetsbaarheid. Het algemene beeld oogt vrij statisch. De figuren zijn vaak opvallend ver bij elkaar vandaan geplaatst. Soms hebben ze geen armen of de armen zijn dusdanig gepositioneerd dat het niet mogelijk is om anderen vast te houden, net als bij de gepreoccupeerde hechtingstijl. Ook zijn de figuren weinig gedifferentieerd en gedetailleerd. Soms zijn er figuren zonder emotionele uitdrukking of met een negatieve gezichtsuitdrukking, de figuren kunnen juist ook allemaal dezelfde grote felgekleurde stralende lach hebben. Dit lijkt te verbeelden dat het kind ervaart dat het alleen zichzelf heeft om op te vertrouwen en de ander als afwijzend, vijandig en niet-responsief ervaart.

Tekeningen van kinderen die geclassificeerd zijn met gedesorganiseerde gehechtheid hebben de neiging om een onheilspellende indruk te maken of voorspellende elementen te bevatten zoals donkere wolken of bloed. Het kind, of andere figuren kunnen ontbreken op de tekening. De tekening kan ook in het geheel niet te interpreteren zijn.⁹

Zoals ik in de inleiding van dit hoofdstuk al aangaf heeft De Kraker-Zijlstra (2017, 40) het één en ander samengevoegd in een tabel. Hierin combineert ze de tekenmarkers gerelateerd

⁹ Anieljah de Kraker-Zijlstra. *De onbewuste rol van god en familie van kinderen in het Asielzoekerscentrum Onnen. Verkennend onderzoek naar gehechtheidsaspecten in de familietekening en het getekende godsbeeld bij kinderen van het Asielzoekerscentrum Onnen*. Groningen: 2017, 38-39.

aan hechting uit de diverse vervolgonderzoeken en geeft ze mijns inziens gelijktijdig een overzichtelijke samenvatting van de belangrijkste onderzoeksresultaten in dit veld:

Veilig	Angstig-gepreoccupeerd
De figuren zijn gegrond Hecht, open armen en in de positie om te omhelzen Figuren zijn compleet Natuurlijke nabijheid Figuren zijn individuen Er ontbreken geen figuren kind lijkt zich comfortabel te voelen met de mensen Tekening maakt een realistische indruk Extra verfraaiingen	Figuren dicht op elkaar of overlappend Figuren gescheiden door grenzen Opvallend kleine figuren Opvallend grote figuren Figuren in de hoek van de pagina Overdrijving van gezichtskenmerken Overdrijving van handen of armen Algemene indruk van kwetsbaarheid Grote ronde buiken Het lijkt niet mogelijk om elkaar te knuffelen
Angstig-vermijndend	Gedesorganiseerd
Gebrek aan individuatie (onderscheid van anderen) Kind en moeder ver uit elkaar gepositioneerd Weglating van moeder (of kind) Armen naar beneden, dicht tegen het lichaam aan Een naar verhouding groot hoofd Gebrek aan kleurgebruik vermomde familieleden algemene indruk: vrolijkheid of onkwetsbaarheid automatische lach/felgekleurde stralende lach armen ontbreken figuren staan ver bij elkaar vandaan	Steeds overnieuw beginnen Verfrommelde figuren Ongebruikelijke tekens, symbolen of taferelen Zeer fel kleurgebruik Uitgegumde figuren of overnieuw beginnen Onverklaarbare tekens Onheilspellende indruk (bv donkere wolken/bloed) Het kind zelf of anderen ontbreken Tekening valt in het geheel niet te interpreteren
Angstig-onzeker (past bij beide vermijndend en gepreoccupeerd)	
Figuren staan niet op een ondergrond maar 'zweven' Niet afgemaakte figuren Geen vrouwelijke kenmerken bij de moeder Geen genderdifferentiatie Neutrale of negatieve gezichtsuitdrukking (Gebrek aan achtergrond details) Geen mogelijkheid om elkaar vast te houden	

Tabel 2. Kenmerken van verschillende vormen van hechting in familietekeningen (combinatie van Fury et al. 1997; Pianta et al. 1999 en Procaccia et. al 2014).

3.3 Naar een mogelijke analyse van hechtingsaspecten in kindertekeningen van God

Met onze scripties sluiten De Kraker-Zijlstra (2017) en ik aan bij het internationale onderzoeksproject 'Dessins de dieux'. In 2003 en 2004 werden hierbinnen de eerste

kindertekeningen van God afgenomen.¹⁰ Kindertekeningen van God werden hiervoor ook al afgenomen en onderzocht, maar nog nooit op deze schaal. Hiernaast is de focus op hechting hierbinnen van nog recentere datum. Dit betekent dat er theoretisch gezien weinig onderzoeksmateriaal is om op terug te vallen. Er zijn een aantal onderzoekers die in hun onderzoek naar kindertekeningen melding maken van religie en God, maar een model om deze te analyseren op hechting bieden ze niet.

Om die reden stelt De Kraker-Zijlstra (2017, 44-45) in haar scriptie uiteindelijk voor om het model dat wordt gebruikt om familietekeningen te analyseren te gebruiken als aanknopingspunt om de godsrepresentaties te analyseren. Hierbij staat het volgens haar niet van te voren vast of kinderen een tekening van een menselijke gedaante of zelfs meerdere, of van iets anders zullen maken wanneer hun wordt gevraagd een beeld van God te tekenen. Ook is niet van te voren duidelijk of God voor hen een realiteit en daarmee een ‘ander’ is. Onder andere hierop heeft ze het model enigszins aangepast. Een verkort schema van tabel 2 over veilige en onveilige hechting met aspecten die waarschijnlijk naar voren zullen komen zijn samengevat in tabel 3:

¹⁰ <http://ddd.unil.ch/index.php?projet>, ‘Project’, 19 december 2017.

Veilig	Angstig-gepreoccupeerd
Fig(u)r(en) zijn gegrond Figuren zijn compleet Tekening maakt een realistische indruk (herkenbaar) Extra verfraaiingen	Figuren dicht op elkaar of overlappend Figuren gescheiden door grenzen Opvallend kleine figuren Opvallend grote figuren Figuren in de hoek van de pagina Overdrijving van gezichtskenmerken Overdrijving van handen of armen Algemene indruk van kwetsbaarheid Grote ronde buiken
Angstig-vermijndend	Gedesorganiseerd
Een naar verhouding groot hoofd Gebrek aan kleurgebruik 'vermord' beeld Algemene indruk: vrolijkheid of onkwetsbaarheid Armen ontbreken Figuren staan ver bij elkaar vandaan Geen of negatieve gezichtsuitdrukking	Steeds overnieuw beginnen Verfrommelde figuren Ongebruikelijke tekens, symbolen of taferelen Zeer fel kleurgebruik Uitgegumde figuren of overnieuw beginnen Onverklaarbare tekens Niet afgemaakte figuren Onheilspellende indruk (bv donkere wolken of bloed) Tekening valt in het geheel niet te interpreteren
Angstig-onzeker (past bij beide)	
Figuren zweven Figuren zijn niet afgemaakt Neutrale of negatieve gezichtsuitdrukking Gebrek aan achtergrondetails	

Tabel 3 mogelijke aspecten van veilige en onveilige hechting in een tekening van God. Vrij naar Fury et al. 1997; Pianta et al. 1999 en Procaccia et. al 2014.

11

Cathy A. Malchiodi (1998), Katrien van de Vijfeijken (2001), Simone Meykens en Gaston Cluckers (2006) en Theresa Foks-Appelman (2014) gaan dieper in op de betekenis van een aantal aspecten die door Fury et al. (1997) en andere onderzoekers naar gehechtheidsaspecten worden genoemd. Dit kan volgens De Kraker-Zijlstra (2017, 45) als aanvulling dienen om de aspecten die worden genoemd in het schema te verduidelijken bij het analyseren van de tekeningen. In dit onderzoek wordt er ook op deze wijze gebruik van gemaakt.

3.4 Het breder diagnostisch proces

Dat kindertekeningen ons meer kunnen vertellen dan dat wat wij in eerste instantie zien moge inmiddels duidelijk zijn. Meykens (2004, 8) spreekt dan ook van 'een staalkaart waarin zowel motorische, perceptuele, affectieve en motivationele factoren in een persoonlijk gekleurde samenhang tot uiting komen'. Als zelfstandig gehechtheidsinstrument lijken deze echter niet

¹¹ De Kraker-Zijlstra. *De onbewuste rol van god en familie*. 45.

betrouwbaar genoeg stelt Jolien Zevalkink (2005, 162). Kindertekeningen moeten dan ook steeds gezien worden in het licht van het breder diagnostisch proces waarvan ze deel uitmaken.

In dit onderzoek zal de vergelijkende analyse op tekenniveau en gehechtheidsaspecten aangevuld worden met een observatie van het tekenproces, een gerichte navraag na het beëindigen van de tekeningen (het narratief) en twee vragenlijsten. Observatiegegevens zijn ten eerste een belangrijke aanvulling voor de formele analyse. Hoe een kind reageert op een bepaalde tekenopdracht en deze vervolgens uitvoert kan ons namelijk veel vertellen over het kind zelf. In het algemeen kan men volgens Meykens en Cluckers (2006, 76) zeggen dat zichzelf kunnen uitdrukken in een tekening een uiting is van ik-sterkte, terwijl het zich zeer vlug van de opgave vanaf maken en zichzelf niet prijsgeven kunnen verwijzen naar ik-zwakke.

Bij een gerichte navraag na het beëindigen van de tekening verzamelen we ten tweede aanvullende informatie voor het begrijpen van de tekeningen. Op dit moment kunnen wij achterhalen wat het kind precies heeft getekend, waarom hij of zij dat zo getekend heeft en welke gevoelens en gedachten hij of zij hierbij heeft. Hierbij achten Meykens en Cluckers (2006, 79) het nodig de expressiemogelijkheden van het kind zoveel mogelijk te valoriseren maar ook te respecteren. Dit betekent mijns inziens dat de bespreking in eerste instantie een open karakter moet hebben, om daar waar nodig op respectvolle, niet oordelende of sturende wijze door te vragen.

Nadat het kind beide tekeningen getekend heeft en het narratief is uitgevraagd, krijgt het ten slotte twee vragenlijsten: (1) een aanvullende vragenlijst naar de religieuze achtergrond van het kind (zie bijlage 3) en (2) de ECR-RC (bijlage 4). De ECR-RC is een kindvriendelijke versie van de originele Experiences in Close Relationships Scale Revised (ECR-R), de meest frequent gebruikte vragenlijst om angstige en vermijdende hechting te meten bij late adolescenten en volwassenen. Resultaten van verschillende studies toonden duidelijke evidentie voor de toegevoegde waarde van de kindversie van deze ECR-R stellen Caroline Braet en Guy Bosmans (2016, 27): ‘aan de hand van uitgebreide statistische analyses werden de factorstructuur, interne consistentie, constructvaliditeit en predictieve validiteit van de vragenlijst ondersteund’. In tegenstelling tot de andere, in dit onderzoek gehanteerde analysemethoden levert dit instrument tevens een helder tweedimensionaal beeld op van zowel de gehechtheidsrelatie met moeder als vader. Hiermee kunnen we onze onderzoeksresultaten aanvullen, bijstellen én nuanceren. Ik verwacht dan ook dat het afnemen van de ECR-RC vragenlijst van belangrijke, aanvullende waarde voor dit onderzoek zal zijn.

Conclusie

Met dit hoofdstuk sluiten wij het theoretisch kader af. Het vermoeden dat kindertekeningen ons veel te vertellen hebben is hierin bevestigd. Uit onderzoek is tevens gebleken dat hoe een kind tekent verband houdt met de manier waarop het gehecht is. Hechting kan zich hierbij uiten in het tekenproces, in de tekenstijl en het -niveau, maar in navolging van De Kraker-Zijlstra ook in te coderen gehechtheidsaspecten.

Met deze informatie kunnen tekeningen geanalyseerd worden op hechting. Dit dient echter altijd te gebeuren binnen een breder diagnostisch kader. Om die reden zal er in dit onderzoek ook geobserveerd worden, wordt het narratief uitgevraagd en nemen wij twee vragenlijsten af. Op basis hiervan wordt een vergelijkende analyse van beide tekeningen op hechting mogelijk en kunnen wij de door Kirkpatrick gesuggereerde verbanden toetsen.

Deel II – Het onderzoek

Hoofdstuk 4. Opzet en uitvoering van het onderzoek

Zoals ik in de inleiding al aangaf ben ik voor de uitvoering van dit onderzoek via een omweg in Scheemda uitgekomen. Scheemda is een plaats en voormalige gemeente in de Nederlandse gemeente Oldambt, provincie Groningen. De gemeente ligt in de gelijknamige streek het Oldambt (Wold-Oldambt), in het zuidelijk deel van Oost-Groningen. De Protestantse Gemeente Scheemda e.o. heeft twee predikanten: Ariaan Baan en Richard Offringa. Via een oud-studiegenoot kwam ik in contact met de eerste. Op telefonisch en mailcontact volgde een meeting in de stad Groningen waarin ik mijn onderzoek toe kon lichten. In die meeting gaf hij al vrij snel aan dat ik welkom was om tijdens het jaarlijkse startweekend op zaterdag 16 september mijn tekeningen af te komen nemen. Dit was om meerdere redenen niet ideaal:

- (1) dit betekende dat mijn onderzoek over de zomer getild ging worden;
- (2) dat ik opgenomen werd in een voor de kinderen al druk programma;
- (3) gebruik moest maken van een openbare zaal in een op dat moment drukke kerk; en
- (4) dat de kinderen na afloop van de vossenjacht die voor mij op het programma stond, als groep binnen zouden komen en er wellicht dus weinig te doseren viel.

Ondanks deze bezwaren nam ik zijn aanbod aan.

4.1 De onderzoekspopulatie

Het betekende tevens dat mijn onderzoekspopulatie veranderde, van een potentieel onveilig gehechte groep kinderen in kinderen uit een orthodox-protestantse omgeving. Uit paragraaf 2.2 kunnen wij opmaken dat dit wellicht ook andere beelden van God oplevert. Het godsbeeld kent een affectieve en een cognitieve dimensie op een abstract verbeeldingsniveau. Op affectief niveau gaat het om het emotionele verstaan van God en om de subjectieve ervaringen met betrekking tot God. Deze dimensie van het godsbeeld ontwikkelt zich in een relationeel proces, waarin ouders en belangrijke anderen een rol spelen. De cognitieve dimensie heeft een meer rationeel en objectief karakter en is gebaseerd op wat iemand leert over God in propositionele termen. Dit houdt verband met de leer over God die aanwezig is in de sociale context en de religieuze cultuur.

Op de site van de Protestantse Gemeente Scheemda vond ik het ‘Beleidsplan Taak Groep Jeugd’. Hierin staat dat ‘gezamenlijk en individueel hun christelijk geloof en relatie met God kunnen ontwikkelen, beleven en vorm/inhoud kunnen geven’ één van de primaire

doelstellingen is.¹² Hoe ze dit invullen en welke beelden van God ze daarbij aandragen staat echter nergens in dit document omschreven. Om toelichting gevraagd geeft predikant Ariaan Baan aan dat het hier een sociaal homogene groep kinderen betreft die allen christelijk onderwijs volgen en waarvan de ouders de tijd hebben en nemen voor hun kinderen. In zijn opinie kunnen wij hier dan ook de traditioneel christelijke godsbeelden verwachten.

4.2 Het veldwerkteam

Hoeveel kinderen ik kon verwachten was onduidelijk, het konden er vijf tot tien zijn, maar ook wel dertig. Dit betekende dat ik met een goed voorbereid team en gestructureerd plan moest komen. Mijn team bestond uiteindelijk uit mijn zusje Maurien Pruis en een goede vriendin Sarah Mulder. Mijn zusje is gepromoveerd binnen de kindergeneeskunde, werkzaam als analist in het UMCG en moeder van drie jonge kinderen. Sarah heeft Communicatie en Informatiewetenschappen gestudeerd en is inmiddels werkzaam als docente Engels. In het vervolg van deze scriptie zal Sarah onderzoeksassistente 1. zijn en Maurien 2. Ter voorbereiding zijn wij als team een avond samengekomen om de opzet, theoretische achtergrond, procedure en aandachtspunten van dit onderzoek te bespreken.

4.3 Procedure veldwerk

In de uitvoering hebben wij het als bijlage 1. toegevoegde document ‘Procedure veldwerk’ gevolgd. Hierin ligt vast dat alle kinderen bij aanvang dezelfde kleurpotloden, puntenslijper en gum krijgen. Per tekening krijgen ze één wit A4tje aangereikt zodat ze zelf kunnen bepalen of ze een portrait of landscape tekenen. Na het overhandigen volgt de opdracht. De eerste luidt: ‘Heb je ooit het woord ‘god’ gehoord? Probeer je er een voorstelling van te maken en teken dit’. De tweede: ‘Maak een tekening van je familie’.¹³ Na het geven van de opdracht controleer je of het kind de opdracht begrepen heeft. Hierna laat je het tekenen. Tijdens het tekenen observeer je nauwkeurig hoe het kind de opdracht benadert en uitvoert. Hierbij maak je aantekeningen op de observatielijst (zie bijlage 2). Nadien vraag je het getekende uit. Hierbij stel je bij de eerste tekening van God eerst de volgende vraag: ‘Stel je voor dat je een vriend(in) hebt die aan de andere kant van de wereld woont. Je belt je vriend(in) op. (Je vriend(in) kan

¹² <http://www.pgscheemda.nl/uploads/klant160/files/beleid%20taakgroep%20jeugd.pdf>, ‘Beleidsplan Taak Groep Jeugd’, 25 maart 2018.

¹³ De kinderen zijn dus gevraagd om een tekening van hun familie te maken. In hoe zij dat begrip ‘familie’ invullen hebben wij ze volledig vrij gelaten. Ondanks dat het begrip familie veel verder reikt hebben de meeste kinderen hun (kern)gezin getekend. Ook in de gesprekken nadien leken de kinderen zich niet bewust van het verschil. Hiernaast werd dit onderscheid ook in de literatuur over hechttingsaspecten in kindertekeningen niet sterk gemaakt. In dit onderzoek zijn beide begrippen dan ook uitwisselbaar.

jouw tekening dus niet zien.) Kun je hem/haar precies uitleggen wat je hebt getekend?’ Het antwoord op deze vraag dient het kind zelf, op de achterkant van zijn of haar tekening te schrijven. In dit onderzoek is hiervan afgeweken omdat (1) mij dit niet duidelijk was/ik het document ‘Procedure veldwerk’ anders heb gelezen; en (2) niet alle kinderen al konden schrijven. Hierna stel je open vragen over dat wat je tijdens het tekenproces en in de tekening is opgevallen. De antwoorden noteer je zo letterlijk mogelijk op de observatielijst. Nadat het kind beide tekeningen getekend heeft krijgt het twee vragenlijsten: (1) een aanvullende vragenlijst naar de religieuze achtergrond van het kind (zie bijlage 3) en (2) de ECR-RC, een kindvriendelijke versie van de originele Experiences-in-Close-Relationships-Scale-Revised (bijlage 4).

Omdat het volgen van deze procedure nauw luistert hebben wij van te voren duidelijke afspraken gemaakt. Ik ontvang de kinderen en verwijs ze door naar onderzoeksassistente 1. of 2.. Deze gaan zo ver mogelijk bij elkaar vandaan zitten en zetten hun ‘onderzoeksgebied’ zo ruim mogelijk op voor maximaal drie kinderen per ronde. Zodra zij ‘vol’ zitten ontvang ik ook kinderen, wederom maximaal drie. In de opzet leek dit een goed plan, in de uitvoering liep dit wat minder. Na de vossenjacht kwamen er namelijk bijna twintig kinderen binnenlopen. Deze hebben wij weliswaar per drie ontvangen, maar:

- (1) De wachtende kinderen waren logischerwijs onrustig. Ik verwees ze naar het springkussen dat bij de ingang van de kerk stond, maar met regelmaat kwamen ze even kijken of er al plek was. Dit verstoorde, maar gaf ons ook een gehaast gevoel;
- (2) Het nauwkeurig doorlopen van de procedure vraagt om aandacht. Met drie kinderen tegelijk bleek dit eigenlijk niet te doen. Velen bleken gelijktijdig klaar te zijn waardoor het uitvragen in het nauw kwam. Terwijl je het ene kind de volgende opdracht gaf kon je het tekenproces van het andere bijna niet observeren. Beide zie je helaas terug in de resultaten; uit zowel de observaties als de narratieven hebben wij niet gehaald wat er bij bijvoorbeeld twee kinderen per ronde wellicht wel ingezet had; en
- (3) ‘Dessins de dieux’ stond als laatste op het programma van de dag. Hiervoor was twee uur ingepland. Na anderhalf uur kwamen er echter al ouders binnenlopen om hun kinderen op te halen. Als gevolg hiervan hebben we de procedure met sommige kinderen niet af kunnen ronden en bij de anderen hebben de ouders, die wel netjes bij de deur stonden te wachten, wellicht toch de onderzoeksresultaten beïnvloed.

Tussenevaluatie

Ondanks dat de aanloop naar en uitvoering van mijn onderzoek hobbelig verliep kijk ik terug op een dag die ik uiteindelijk toch als enigszins geslaagd zou willen bestempelen. Mijn zoektocht naar een geschikte locatie om mijn tekeningen af te nemen begon namelijk al in februari 2017. Mijn onderzoeksvraag richtte zich toen nog op potentieel onveilig gehechte kinderen. De mensen en organisaties die ik aanschreef waren hierop geselecteerd. Op het idee van kindertekeningen van God reageerden ze in eerste instantie vaak enthousiast. Voor het afnemen van familietekeningen en aanvullende vragenlijsten, met name de ECR-RC, deinsden ze echter terug. Hiervoor werd de doelgroep te kwetsbaar bevonden. Een halfjaar later, vlak voor de zomer, kreeg ik van Ariaan Baan het aanbod om tijdens hun jaarlijkse startweekend mijn tekeningen én aanvullende vragenlijsten af te nemen. Inmiddels kon ik tijd technisch niet anders dan dit aanbod aannemen.

Op de dag zelf waren er zo'n twintig kinderen van groep 1 tot en met 8. Tijdens het afnemen hebben we niemand op basis van leeftijd buitengesloten. Bij twaalf kinderen hebben wij uiteindelijk beide tekeningen af kunnen nemen. Van deze twaalf zijn er uiteindelijk twee afgevallen omdat ik hier geen toestemming voor had. Bij de drie jongsten van vier en vijf jaar bleek het hiernaast niet mogelijk om de ECR-RC af te nemen. Een vergelijking van beide tekeningen blijft echter wel mogelijk. Om die reden heb ik besloten om deze setjes wel mee te nemen in mijn analyse van de tekeningen.

Hoofdstuk 5. De analyse van de tekeningen

5.1 Hypothesen ten aanzien van de tekeningen

In dit hoofdstuk analyseer ik tien setjes tekeningen die afgenomen zijn bij kinderen aanwezig op het startweekend van de Protestantse Gemeente Scheemda. Hiervan heb ik op basis van literatuuronderzoek weergegeven in deel I van deze scriptie, bepaalde verwachtingen. De theorieën die hierin besproken zijn hebben mij de volgende drie hypothesen doen formuleren ten aanzien van de tekeningen:

Hypothese 1.

Uit onderzoek is gebleken dat hechting zich uit in familietekeningen. Deze resultaten heeft De Kraker-Zijlstra (2017) doorgetrokken naar kindertekeningen van God. Combineren we dit met

de correspondentiehypothese van Kirkpatrick, dan kunnen we ten opzichte van de tekeningen de volgende hypothese stellen:

Gehechtheid aan volwassenen en ouders hangt over het algemeen samen met gehechtheid aan God. In de tekeningen zal dit verband tot uiting komen in de vorm van corresponderende hechtingsaspecten.

Hypothese 2.

Er is op dit moment weinig wetenschappelijke ondersteuning voor Kirkpatrick's compensatiehypothese. Hall en Fujikawa hebben hier een verklaring voor. Correspondentie vindt volgens hen op het impliciete niveau plaats en compensatie op het expliciete. Van hun tekenstijl, -niveau en de gehechtheidsaspecten die ze laten zien in hun tekeningen zijn de meeste kinderen zich niet bewust. Ze tekenen over het algemeen gewoon dat wat ze mooi vinden en er op dat moment in ze opkomt. Hiervan worden ze zich tijdens het uitvragen van de tekeningen deels bewust. Het narratief van de kinderen bevindt zich dan ook op een veel explicieter niveau dan de tekeningen. Dit brengt mij tot de volgende hypothese:

Compensatie zal niet tot uiting komen in de tekeningen. In het narratief en de aanvullende vragenlijsten kan dit echter wel naar voren komen. Dit betekent tevens dat wat het kind vertelt niet overeen hoeft te komen met dat wat het getekend heeft.

Hypothese 3.

In diverse onderzoeken wordt gesproken van een verband tussen het tekenniveau en de sociaal-emotionele ontwikkeling van een kind. Regressieve elementen wijzen hierbij mogelijk op onderliggende sociaal-emotionele of relationele problematiek, maar kunnen ook voortkomen uit een achterstand in de cognitieve ontwikkeling. Het inschatten van de maturiteit van het kind aan de hand van tekeningen kan echter niet de precisie bereiken van andere meer gerichte en objectiveerbare tests stellen Meykens (2004, 13) en Malchiodi (1998, 108 en 151). De ECR-RC is mijns inziens zo'n test. Hiermee zouden we bepaalde aannames op basis van het tekenniveau wellicht kunnen controleren. Mijn laatste hypothese luidt dan ook als volgt:

Er is een, weliswaar indirect, verband tussen het tekenniveau en de ECR-RC score(s) van een kind dat tot uiting kan komen in een set tekeningen. Daar waar

dit het geval is zal het de duiding van de volledige set sturen; als de ECR-RC scores van een kind een onveilig gehechte interpretatie van regressie elementen ondersteunen zal dit de gehele analyse beïnvloeden.

5.2 Methode ter analyse van de tekeningen

In hoofdstuk vier hebben we kunnen lezen dat er in totaal twaalf setjes tekeningen verzameld zijn. Tussen deze setjes zijn de verschillen in tekenontwikkeling groot. Qua leeftijd is mijn onderzoekspopulatie namelijk een brede, er deden kinderen uit groep 1, maar ook uit groep 8 mee. De leeftijd van de kinderen varieerde hierdoor sterk en liep van vier tot en met elf jaar. Om die reden deel ik de groep in mijn analyse in twee groepen op:

- A – groep A bestaat uit vijf kinderen van vier tot en met acht jaar
- B – groep B bestond uit zeven kinderen van negen tot en met elf jaar. Voor twee van deze zeven hebben wij uiteindelijk geen toestemming kunnen krijgen. Hier zullen dus wederom vijf setjes geanalyseerd worden.

Deze groepen zullen in mijn analyse achtereenvolgens aan bod komen. De kinderen en setjes binnen deze groepen bespreek ik hierbij in willekeurige volgorde. Elke set tekeningen benader ik echter wel in een vaste volgorde bestaande uit de volgende analytische stappen:

- (1) Beschrijving van de religieuze achtergrond aan de hand van de eerste aanvullende vragenlijst
- (2) Een analyse van de familietekening waarbij ik:
 - a. een algemene beschrijving geef
 - b. het tekenniveau beoordeel
 - c. het tekenproces en narratief bespreek
 - d. aan de hand van tabel 2 de gehechtheidsaspecten benoem
- (3) Een analyse van de tekening van God waarbij ik wederom:
 - a. een algemene beschrijving geef
 - b. het tekenniveau beoordeel
 - c. het tekenproces en narratief bespreek
 - d. aan de hand van in dit geval tabel 3 de gehechtheidsaspecten benoem
- (4) Een analyse van de ECR-RC vragenlijst betreffende:
 - a. moeder
 - b. vader
- (5) Een vergelijkende conclusie van de volledige set.

Omdat het onderwerp/de opdracht van de eerste tekening de tweede kan beïnvloeden hebben wij de kinderen eerst een tekening van God laten maken en daarna één van hun familie. In de analyse van de tekeningen heb ik de volgorde omgedraaid. Over hechtingsaspecten in tekeningen van god is namelijk nog geen gevalideerd onderzoek beschikbaar. Er is wel vaker onderzoek gedaan naar hechtingsaspecten in familietekeningen van kinderen in de leeftijd van vijf tot negen jaar. Om die reden begin ik in mijn analyses bij de familietekeningen, om vanuit daar te onderzoeken of bepaalde aspecten terugkomen in hun tekeningen van god.

5.3 De analyses

Groep A

Kind A1

Stap 1 – de religieuze achtergrond

Kind A1 is een vijfjarig meisje dat met haar vader, moeder en broer in één huis woont. Het gezin is protestants. Naar de kerk gaan ze niet zo vaak en er wordt alleen bij opa en oma gebeden. Over God wordt thuis wel gesproken, wekelijks. God is volgens het meisje in de hemel en bij haar tekening krijgt ze een mooi gevoel.

(2) Analyse gezinstekening

a. algemene beschrijving – Ik zie een kleurrijk gezin dat uit vier personen bestaat. Van links naar rechts is de eerste persoon grotendeels paars, de tweede oranje, de derde blauw en de vierde groen met een rood buikje. De tweede is het langst. Zou dat vader zijn? Alle vier de figuren

bestaan in de kern uit een bolletje met daarop een hoofd en vanuit de bol armen en benen. Onderscheid in geslacht lijkt ze niet te maken, maar wellicht zegt de kleur iets. Wellicht dat paars moeder is, oranje vader, blauw broer en groen met een rode kern het meisje zelf. Verder valt het mij op dat ze het gezin vrij klein en subtiel in het midden van het blad heeft getekend.

b. het tekenniveau – Het niveau van de tekening lijkt overeen te komen met de normale ontwikkeling op die leeftijd: er worden meer details getekend, het kind is in staat de romp af te sluiten en we zien het hoofd, lijf, benen en armen, handjes en voetjes (Meykens en Cluckers 2006, 53 en Foks-Appelman 2014, 62). Tot zes jaar worden de kleuren nog irrealistisch, volgens persoonlijke voorkeur en vooral decoratief, gebruikt menen Meykens en Cluckers (2006, 52). In haar kleurgebruik sluit dit meisje daarbij aan.

c. het tekenproces & narratief – Tijdens het tekenen viel het mij op dat het meisje duidelijk plezier in tekenen heeft. Ze benaderde de opdracht enthousiast, precies en doelgericht. Alsof ze precies wist wat ze ging tekenen wisselde ze fanatiek de kleurpotloden af. Toen ik haar vroeg wat ze getekend had bleken mijn aannames betreffende kleur en geslacht niet te kloppen. De wat kleinere, paarse figuur is niet mama, maar papa. Moeder is de tweede, oranje figuur. Meykens en Cluckers schrijven hierover: ‘zowel meisjes als jongens hebben de neiging om de vrouwelijke tekening groter te maken. Dit heeft te maken met het relatief grotere belang van het moedersymbool voor jonge kinderen. Dit zal nog verschillende jaren zo blijven, waarschijnlijk tot negen à tien jaar’ (2006, 53).

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken kenmerken van drie verschillende vormen van hechting in familietekeningen terug te komen: (1) veilig: hecht, open armen en in de positie om te omhelzen en figuren zijn compleet; (2) angstig-gepreoccupeerd: opvallend kleine figuren; en (3) angstig-onzeker: figuren staan niet op een ondergrond maar ‘zweven’, geen vrouwelijke kenmerken bij moeder, geen genderdifferentiatie en gebrek aan achtergrond details. Wat de laatste vorm betreft zou ik de kenmerken ‘geen vrouwelijke kenmerken bij moeder’ en ‘geen genderdifferentiatie’ echter buiten beschouwing willen laten. Seksuele symbolen worden volgens Foks-Appelman (2014, 69) namelijk pas rond het vijfde tot zesde jaar openlijk getekend.

(3) Analyse van de tekening van God

- a. algemene beschrijving – Wederom een kleurrijke tekening. Onderaan de tekening in het midden van het blad staat een figuur bestaande uit een bolletje met daarop een hoofd en vanuit de bol armen en benen. Om de figuur heen staan, het hele blad vullende, wolken. Voor de wolken heeft ze net als in haar gezinstekening meerdere kleuren gebruikt. In tegenstelling tot de gezinstekening lijkt ze hier meer ruimte in te durven nemen. Ze heeft het hele blad benut.
- b. het tekenniveau – komt overeen met de gezinstekening en de normale ontwikkeling op die leeftijd
- c. het tekenproces & narratief – Ook tijdens het tekenen van deze tekening was het haar enthousiasme dat mij voornamelijk opviel. Ze tekent klein en subtiel, maar wisselt enthousiast en doelgericht haar kleurpotloden af. De vraag of het een realistische weergave is lijkt er voor haar (nog) niet toe te doen. Voor mij zit qua kleding ook een heel kleurrijk meisje. Ik vraag haar naar haar kleurgebruik en ze geeft aan erg van kleur te houden. Rose is haar lievelingskleur.
- d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken aspecten/kenmerken van twee vormen van hechting terug te komen: (1) veilig: figuren zijn compleet en extra verfraaiingen; en (2) angstig-onzeker: figuren zweven. Dat de figuren zweven acht ik gezien de opdracht en uiteindelijke tekening echter niet vreemd. God bevindt zich volgens het meisje in de hemel. In haar uiteindelijke tekening heeft ze hem, wanneer gevraagd, tussen de wolken getekend.

(4) Analyse ECR-RC verkorte vragenlijst

Niet afgenomen

(5) Vergelijkende conclusie

Ondanks dat ik de ECR-RC niet af heb kunnen nemen bij dit meisje levert deze set tekeningen ons informatie op. Opvallend zijn de vele overeenkomsten. De tekeningen zijn overduidelijk door hetzelfde meisje getekend. Niet alleen in stijl, maar ook in irrealistisch kleurgebruik en tekenniveau komen de tekeningen overeen. Hierbij heb ik geen afwijkingen/regressieve elementen gesignaleerd. Met deze informatie kunnen wij de aanwezigheid van bepaalde gehechtheidsaspecten in de tekeningen vervolgens nuanceren. Dit alles brengt mij tot de conclusie dat de tekeningen grotendeels corresponderen wat veilige gehechtheidsaspecten betreft.

Kind A2

Stap 1 – de religieuze achtergrond

Kind A2 is een vijfjarig meisje dat met haar vader en moeder in één huis woont. Het gezin is protestants en gaat om de week naar de kerk. Er wordt dagelijks over God gesproken en voor het slapen gaan gebeden. Het meisje houdt van tekenen. Het liefst tekent ze bloemen en vlinders. God is volgens haar overal.

(2) Analyse gezinstekening

a. algemene beschrijving – Dit is de eerste tekening waarop ik geen gezin zie. Helemaal links onderin de hoek zie ik wel een klein paars figuur. Uit het hoofd komen lange paarse slierten

(haar?). Rechts daarvan, richting het midden een deels blauw ovale vorm met een hartje in het midden. De rest van het tekenblad heeft ze leeg/wit gelaten.

b. het tekenniveau – Kind A2 is net als kind A1 een vijfjarig meisje. Net als kind A1 maakt zij op irrealistische wijze gebruik van de kleuren. Dit past bij haar leeftijd. In tegenstelling tot kind A1 lijkt dit meisje de romp nog niet helemaal af te kunnen sluiten. Het hoofd, de romp, armen en benen lopen nog in elkaar over, handen en voeten ontbreken. We zien hier een ‘verlengde kopvoeter’ (Meykens en Cluckers 2006, 50-53). Op basis hiervan zou ik haar niveau lager inschatten als dat van kind A1, maar in tegenstelling tot kind A1 verwerkt zij weer meer details, vormen en objecten in haar tekening. Dit zou er volgens Meykens en Cluckers (2006, 52) op kunnen wijzen dat zij haar angsten vrij goed kan beheersen: ‘een kind dat zich kan situeren ten overstaan van de dingen uit zijn omgeving, heeft deze meer onder controle en heeft er aldus meer vat op’. Het doet mij concluderen dat het tekenniveau van dit meisje in deze tekening normaal is.

c. het tekenproces & narratief – Het meisje was enthousiast en wou graag meedoen. Ik gaf haar de opdracht en vroeg of ze het begreep. Ze leek het te begrijpen en ging aan de slag. Al vrij snel vroeg ik me af of ze het wel echt begrepen had. Ze was druk en enthousiast aan het tekenen, maar ik zag geen gezin ontstaan. Op dit moment heb ik besloten om mij niet met haar tekenproces te bemoeien. Als een kind echter iets anders tekent dan gevraagd werd, is dit het gevolg van een innerlijke noodzaak stellen Meykens en Cluckers (2006, 80). Het weglaten van personen is volgens hen (2006, 105) vaak zeer revelerend en kan verwijzen naar intense negatieve gevoelens ten overstaan van de weggelaten persoon. Hiernaast stelt Cathy A. Malchiodi (1998, 148) dat ‘heart-shaped imagery’ kan wijzen op seksueel misbruik. Dit is echter niet een lijn die ik hier zou willen volgen. Het meisje gaf nadien namelijk aan een blij gevoel te krijgen bij haar tekening. Met het gezin gaan ze vaak zwemmen. Om die reden heeft ze zichzelf bij het zwembad getekend.

d. gehechtheidsaspecten – n.v.t.

(3) Analyse van de tekening van God

- a. algemene beschrijving – Een beetje links van het midden zie ik een met rood kleurpotlood getekend figuur. Uit het hoofd springen wederom lange slierten (haren?) en om het hoofd lijken vlinders te vliegen. De figuur staat op een groene grond. Ik vermoed dat het gras voor moet stellen.
- b. het tekenniveau – komt overeen met de ‘gezinstekening’ en de normale ontwikkeling op die leeftijd
- c. het tekenproces & narratief – Ook tijdens het tekenen van deze tekening lijkt kind A2 haar eigen gang te gaan. Ze houdt van tekenen en beleeft er overduidelijk plezier aan. Ze houdt van kleurtjes, hartjes en vlinders en tekent deze. Ze is even oud als het andere, vijfjarige meisje (kind A1), maar lijkt in tegenstelling tot haar wat jong om hieraan mee te doen. Naar een omschrijving van haar tekening gevraagd geeft ze aan zichzelf in het gras getekend te hebben. Rose is haar lievelingskleur, maar omdat deze er niet was heeft ze rood gebruikt. Als ik haar hierna naar God vraagt geeft ze aan dat deze in de hemel is.
- d. gehechtheidsaspecten – n.v.t.

(4) Analyse ECR-RC verkorte vragenlijst

Niet afgenomen

(5) *Vergelijkende conclusie*

Aangezien het kind zich in beide gevallen niet aan de opdracht heeft gehouden en ik geen ECR-RC af heb kunnen nemen zou ik aan deze set tekeningen geen conclusies willen verbinden. De vraag waarom zij zich niet aan de opdrachten heeft gehouden blijft hiermee helaas onbeantwoord. Aan haar tekensvaardigheden lijkt het niet te liggen, deze zijn in beide tekeningen op niveau. Had ze gewoonweg geen zin (én waarom had ze hier dan geen zin in?), of kon ze niet aan de opdrachten voldoen? Wat stond haar in de weg?

Kind A3

Stap 1 – de religieuze achtergrond

Kind A3 is het zevenjarige zusje van kind B5 en woont met haar vader, moeder, broer en zus in één huis. Het gezin is protestants en gaat wekelijks naar de kerk. In tegenstelling tot haar zus (dagelijks) geeft ze aan dat er thuis heel soms over God gesproken wordt. Bidden doen ze 's avonds, voor het eten gezamenlijk. Zelf bidt of mediteert ze niet. God is volgens haar in de hemel.

(2) *Analyse gezinstekening*

a. algemene beschrijving – Ik zie een gezin bestaande uit vijf vrolijk gekleurde figuren. De drie kinderen van het gezin zijn in verhouding het grootst en staan bovenaan het blad. De wat kleinere ouders staan eronder. De mannen/jongens hebben een driehoekje op hun hoofd en de

vrouwen/meisjes lang haar langs het gezicht. Kind A3 is grof, kleurrijk en niet realistisch te werk gegaan.

b. het tekenniveau – Het niveau komt overeen met de normale ontwikkeling van een zevenjarige. Voor het maken van haar figuren maakt dit meisje, net als haar voorgangers, nog steeds gebruik van het aan elkaar hechten van segmenten (constructietekenen), maar in tegenstelling tot haar voorgangers kleurt zij haar figuren in en maakt zij onderscheid in geslacht door middel van haar (Meykens en Cluckers 2006, 56-58).

c. het tekenproces & narratief – Uit de observaties van mijn onderzoeksassistente (1.) maak ik op dat kind A3 helemaal niet zo grof te werk is gegaan. Volgens haar tekende ze juist heel precies en gecontroleerd. Ze deed er dan ook wat langer over. Hoe precies wordt duidelijk uit het narratief. Hierin vertelt het kind dat ze zichzelf met een geel hoofd getekend heeft omdat ze er zo van houdt als de zon schijnt. Haar broertje daarentegen heeft een vuurhoofd omdat hij pest als de zon schijnt. Haar zus is een alien, maar om haar te steunen is papa dat ook. Mama is een meisje en omdat ze nooit jurkjes draagt heeft zij haar nu als prinses getekend. Als ze verdrietig is gaat ze naar papa of mama toe, maar als ze bang is naar papa. In dit verband spreken Meykens en Cluckers (2006, 56-57) bij kinderen van vijf tot zeven jaar van ‘de bloeiperiode van de expressiviteit’. Deze kinderen ondervinden volgens hen absoluut geen hinder van het feit dat er een duidelijk onderscheid bestaat tussen een innerlijke fantasiewereld en een uiterlijke wereld van feiten.

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken voornamelijk kenmerken van veilige hechting in familietekeningen terug te komen: hecht, open armen en in de positie om te omhelzen, figuren zijn compleet, figuren zijn individuen, er ontbreken geen figuren, kind lijkt zich comfortabel te voelen met de mensen en extra verfraaiingen.

(3) Analyse van de tekening van God

a. algemene omschrijving – Voor haar tekening van God heeft kind A3 het hele tekenblad benut. In het midden een kleurrijk lachend figuur met relatief grote, oranje handen, blauwe vleugels en een zwart driehoekje met sprietjes als haar. In haar gezinstekening tekende het meisje de mannen/jongens met hetzelfde driehoekje, dus ik vermoed dat het hier ook om een man gaat. Bovenom deze figuur een regenboog met daarboven weer drie gele sterren, een wolk, de zon en in het blauw het woord god.

b. het tekenniveau – komt overeen met de gezinstekening en de normale ontwikkeling op die leeftijd

c. het tekenproces & narratief – In haar observaties geeft onderzoeksassistente 1. aan dat het meisje, net als haar zus, even aarzelde voordat ze aan de slag ging. Ze heeft God uiteindelijk met vleugels getekend omdat hij in de hemel vliegt. Daarboven in de hemel zijn de sterren, de zon en de maan. De maan heeft ze echter niet getekend, wel een wolk. Als kinderen een regenboog tekenen kan dat volgens Foks-Appelman (2014, 97) betekenen dat er iets beschermd moet worden of dat een verzoening moet plaatsvinden (of heeft plaatsgevonden). Het kan ook zijn dat er verdriet is geweest in de omgeving van het kind en dat het kind hoopt op betere tijden. Volgens het meisje zelf is de regenboog er echter gewoon voor de sier.

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken aspecten/kenmerken van drie vormen van hechting terug te komen: (1) veilig: figuren zijn compleet en extra verfraaiingen; (2) angstig-gepreoccupeerd: overdrijving van handen of armen; en (3) angstig-onzeker: figuren zweven.

Een zwevende God acht ik echter niet vreemd. Het meisje omschrijft hem zelfs als vliegend in de hemel. Om die reden laat ik de derde vorm hier wederom buiten beschouwing.

(4) Analyse ECR-RC verkorte vragenlijst

a. moeder – veilig

b. vader – veilig

(vertoont net iets meer vermijding dan haar zus)

(5) Vergelijkende conclusie

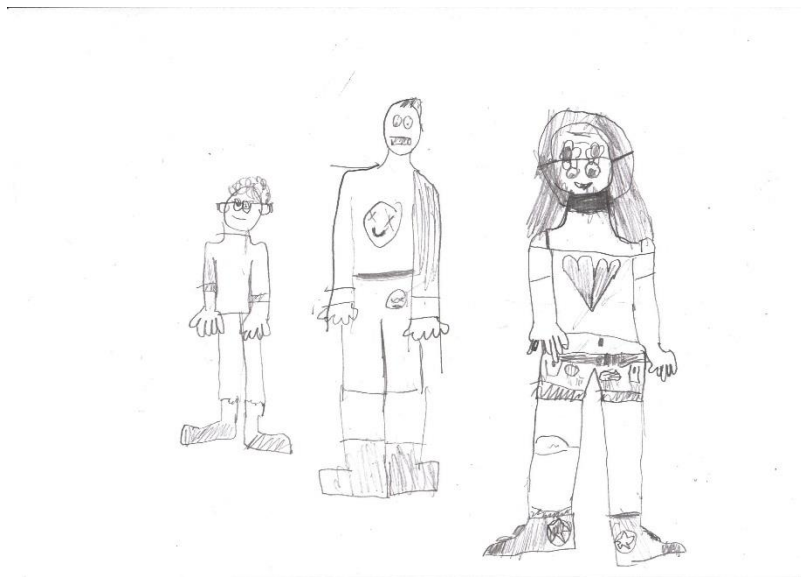
De familietekening van dit meisje is één van de weinige tekeningen waarin veilige hechting zo duidelijk naar voren kwam. Het bevat vele en bijna enkel gehechtheidsaspecten van veilige hechting. Deze interpretatie wordt bevestigd door de ECR-RC. Ondanks dat wij dit minder sterk naar voren zien komen in haar tekening van God is hier naar mijn mening wel sprake van correspondentie. Niet alleen in gehechtheidsaspecten trouwens, ook in kleurgebruik, tekenstijl en oog voor detail.

Kind A4

Stap 1 – de religieuze achtergrond

Kind A4 is een achtjarige jongen die met zijn vader, moeder, broer en zus in één huis woont. Het gezin is protestants, gaat om de week naar de kerk en praat dagelijks over God. Samen bidden ze voor en na het eten. God is volgens hem in ‘een soort wolk ofzo’.

(2) Analyse gezinstekening

a. algemene beschrijving – Het eerste dat mij opvalt is dat er niet vijf, maar drie personen getekend zijn. Twee van de drie zijn vrij groot, één, de linker, wat kleiner. Alle drie de figuren zijn met potlood en zeer gedetailleerd getekend. De meest rechter heeft een groot hart op zijn/haar borstkas en lijkt lang haar te hebben. Zou hij slechts zichzelf en zijn ouders getekend hebben? De wat kleinere figuur links heeft in ieder geval net als hem krullen en een bril op. De figuur in het midden lijkt minder haar te hebben en heeft een smiley op zijn/haar borstkas. De figuur rechts lijkt te lachen, de andere twee niet.

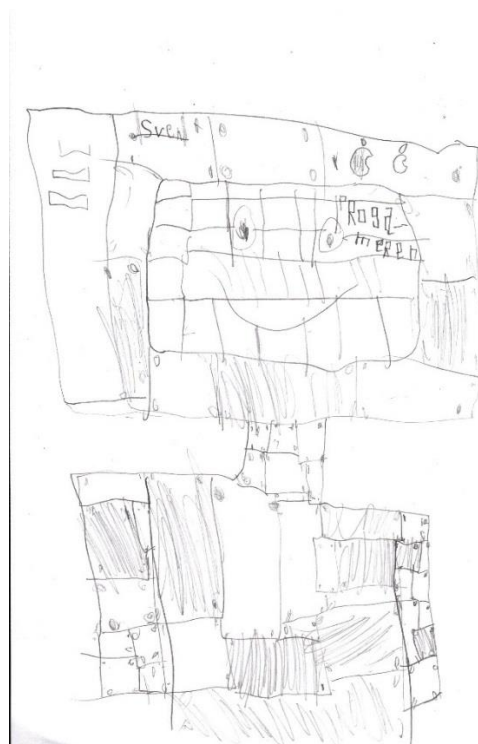
b. het tekenniveau – Na zeven jaar neemt de invloed van het realiteitsprincipe toe menen Meykens en Cluckers (2006, 58); kinderen trachten meer natuurgetrouw te tekenen, tekeningen worden steeds meer representatief. Van het aan elkaar hechten van segmenten (constructietekeningen) gaan ze vaak over naar meer schetsmatig tekenen. Zo ook deze jongen, die zijn tekening volledig met potlood, zonder kleur geschetst heeft. Hierbij had hij, in vergelijking met de eerdere kinderen, veel oog voor detail: we zien onder andere vingers, krullen, een bril én voor het eerst een nek/nekken. Dit past bij zijn leeftijd; de nek verschijnt volgens Meykens

en Cluckers (2006, 58) rond acht jaar en wijst erop dat het kind zich bewust wordt van zijn behoefte aan intellectuele controle.

c. het tekenproces & narratief – Terwijl kind A4 bij mij aan tafel gaat zitten geeft het al aan erg van tekenen te houden. Hij wil later architect worden en tekent thuis vaak huisjes in 3D. Zodra hij van mij de opdracht krijgt begint hij met potlood, zonder kleur wild te tekenen. Gaan we nadien in gesprek over zijn tekening dan vertelt hij mij dat hij zijn vader, zus en zichzelf getekend heeft. Er is volgens hem geen specifieke reden dat hij zijn moeder en broer niet getekend heeft. Hij kan het met iedereen in het gezin goed vinden. Hij was gewoon begonnen en nu is hij klaar. Met zijn eerste tekening, die van God, was hij vrij lang bezig. Ik kan mij voorstellen dat het al met al wellicht wat te lang voor hem duurde. Zijn vader draagt eigenlijk ook een bril, maar deze heeft hij niet getekend. Zijn zus draagt een navelshirtje.

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken kenmerken van vier verschillende vormen van hechting in familietekeningen terug te komen: (1) veilig: figuren zijn individuen en extra verfraaiingen; (2) angstig-vermijdend: weglating van moeder (of kind), armen naar beneden, dicht tegen het lichaam aan en gebrek aan kleurgebruik; (3) gedesorganiseerd: het kind zelf of anderen ontbreken; en (4) angstig-onzeker: figuren staan niet op een ondergrond maar ‘zweven’.

(3) Analyse van de tekening van God

a. algemene omschrijving – De tekening van God van kind A4 vult het hele blad. Centraal staat een figuur waarvan enkel het hoofd en bovenlijf zichtbaar is. Deze figuur is zonder kleur, met potlood getekend, is opgebouwd uit blokjes en lacht. Wat het moet voorstellen is mij in eerste instantie niet duidelijk, maar na de woorden ‘sven’, ‘programeren’ en het apple teken in de rechterhoek van de figuur is het mij duidelijk dat de jongen een robot heeft getekend. Ook wat deze tekening betreft lijkt hij zich dus niet helemaal aan de opdracht te houden.

b. het tekenniveau – Wat tekenstijl en -kunde betreft sluit deze tekening aan bij de vorige. Hierin lijkt het niveau dus niet af te wijken van de normale ontwikkeling op die leeftijd. Kijken we verder, naar het tekenonderwerp en kleurgebruik, dan is er opeens wel iets bijzonders aan de hand. Een puber, tien- tot vijftienjarige, had deze tekening namelijk ook kunnen maken. Zwart-wit tekeningen en dit soort onderwerpen horen volgens Foks-Appelman (2014, 113-114) bij deze leeftijdsfase.

c. het tekenproces & narratief – Kind A4 houdt van tekenen, is enthousiast en wil graag meedoen. Dit benadrukte hij uit zichzelf bij aanvang al, maar wordt al tekenende ook al snel zichtbaar. Hij gebruikt geen kleur, maar gaat wel zeer geconcentreerd en gedetailleerd te werk. Geïnteresseerd kijk ik mee en vraag ik mij af wat hij nou precies aan het tekenen is. Na afloop vertelt hij mij dat hij een blij robot getekend heeft. Op de vraag of hij denkt dat God er ook zo uitziet zegt hij nee, maar de lach staat voor ‘God die vindt dat je altijd vrolijk moet zijn en geen ruzie mag maken’.

d. gehechtheidsaspecten – n.v.t.

(4) Analyse ECR-RC verkorte vragenlijst

a. moeder – veilig

b. vader – veilig

(5) Vergelijkende conclusie

Net als sommige andere kinderen in deze eerste groep heeft deze jongen zich niet helemaal aan de opdrachten gehouden. In reactie op de opdracht om God te tekenen heeft hij een robot getekend en in reactie op de opdracht om zijn familie te tekenen heeft hij deze maar deels getekend. Een vergelijking van beide tekeningen op basis van gehechtheidsaspecten lijkt mij dan ook niet wenselijk. De tweede tekening is namelijk, zoals de jongen zelf ook aangeeft, geen tekening van God. Een eventueel verband tussen de jongen zijn relatie met zijn ouders en die met God zal dan ook moeten blijken uit een analyse van de volledige set.

Uit zijn scores op de ECR-RC kunnen wij opmaken dat de jongen veilig gehecht is. Als wij zijn familietekening analyseren op gehechtheidsaspecten komt dit echter helemaal niet zo duidelijk naar voren. Hierbij vallen de kenmerken ‘weglating van moeder’ en ‘gebrek aan kleurgebruik’ mij het meest op. Uit de literatuur maak ik op dat beide kunnen verwijzen naar intens negatieve emoties (Meykens en Cluckers 2006, 105 en Foks-Appelman 2014, 114). In het verlengde hiervan vraag ik mij af waarom de jongen God niet wou tekenen, maar vervolgens wel zegt dat de lach staat voor ‘God die vindt dat je altijd vrolijk moet zijn en geen ruzie mag maken’. De manier waarop hij dit verwoordt kan natuurlijk gewoon wat ongelukkig zijn, maar doet mij vermoeden dat er meer aan de hand is. In de vergelijking wijzen beide tekeningen namelijk, ieder op hun eigen manier, het meest op een angstig-vermijdende hechtingsstijl.

Kind A5

Stap 1 – de religieuze achtergrond

Kind A5 is een vierjarig meisje dat met haar vader, moeder en zusje in één huis woont. Het gezin is protestants, gaat naar de kerk, praat dagelijks over God, bid voor het eten en slapen gaan. God is volgens haar in de lucht.

(2) Analyse gezinstekening

a. algemene beschrijving – Kind A5 haar gezinstekening vult een groot gedeelte van het tekenblad. In het midden heeft ze met de kleurpotloden blauw en bruin een object/figuur getekend waarvan ik niet echt kan zien wat het voor moet stellen. Het zou een blad met nerven kunnen zijn, een vlinder of heel iets anders.

b. het tekenniveau – Het niveau van de tekening lijkt overeen te komen met de normale ontwikkeling op die leeftijd: er wordt niet meer over de randen van het papier getekend en het meisje lijkt te oefenen met de spiraalvorm (Foks-Appelman 2014, 34 en 37).

c. het tekenproces & narratief – Bij binnenkomst dacht ik al dat dit meisje wellicht wat jong was. Ze was echter zeer enthousiast en wou graag, net als de anderen meedoen. Toen zij eenmaal aan de beurt was en zag dat andere kinderen ook een tweede opdracht kregen gaf ze aan dat zij die graag ook wou. Wetende dat dit (vier mensen) wellicht iets teveel voor haar was heb ik haar de opdracht gegeven. Ik keek mee, maar had geen idee waar ze naartoe ging met haar tekening. Ze werd niet onzeker, maar gaf op een gegeven moment wel aan dat ze er klaar mee was. Ze wou niet meer zei ze. Toen ik haar vroeg wat ze getekend had zei ze dat ze een zwembad had getekend. Daar gaan ze vaak met de hele familie naartoe.

d. gehechtheidsaspecten – n.v.t.

(3) Analyse van de tekening van God

a. algemene beschrijving – Voor haar tekening van God heeft kind A5 gebruik gemaakt van het hele tekenblad. Ze tekent grof, groots en zonder kleur. Rechtsboven richting de boek van het blad ‘zweeft’ een figuur bestaande uit de driehoek met daarboven een hoofd en twee armen. Om de figuur heen bevinden zich vele rondjes en iets dat de vorm van een hart lijkt te hebben.

b. het tekenniveau – Het niveau van deze tekening lijkt hoger te liggen dan dat van de vorige. We zien hier naast de spiraal ook cirkels, een driehoek en een relatief goed gelukt hart. Hiermee heeft het meisje voor haar leeftijd veel controle over een potlood. De figuur is geen verlengde

kopvoeter meer, maar ook nog geen volledige menstekening: het heeft onder andere geen benen, haar of geslacht. Voor een vierjarige vind ik dit een hele nette tekening, die alles meegenomen wel past bij haar leeftijd.

c. het tekenproces & narratief – Nadat ik de opdracht heb gegeven en gecontroleerd heb of ze deze begrijpt begint het meisje eigenlijk gelijk al enthousiast te tekenen. Er lijkt geen sprake van twijfel of onzekerheid. Ze heeft er overduidelijk plezier in. Terwijl haar tekening zich verder vordert begin ik mij te verbazen. Voor een vierjarig meisje vind ik dit echt een hele knappe tekening. Als ik haar nadien vraag wat ze getekend heeft wijst ze naar de figuur en zegt ze ‘God, zonder benen’. Als ik daarop doorga en vraag waarom haar God geen benen heeft zegt ze dat ze dat gewoon grappig vond. Ik vraag of het wellicht komt omdat hij lijkt te zweven. Dit bevestigt ze. Hij zweeft tussen de wolken en hartjes. Hier vult ze vervolgens op aan dat haar tekening inderdaad niet zo goed gelukt is. ‘Niet goed gelukt?’ vraag ik. ‘Ja, ik kan mooier tekenen!’

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken aspecten/kenmerken van drie vormen van hechting terug te komen: (1) veilig: extra verfraaiingen; (2) angstig-vermijndend: gebrek aan kleurgebruik; en (3) angstig-onzeker: figuren zweven. De laatste zal ik wederom buiten beschouwing laten.

(4) Analyse ECR-RC verkorte vragenlijst

Niet afgenomen

(5) Vergelijkende conclusie

Aangezien het meisje uiteindelijk geen tekening van haar familie heeft gemaakt is een vergelijking op hechtingsaspecten in deze set niet mogelijk. Binnen deze groep is dit niet de eerste keer. Het doet mij me afvragen of deze leeftijdsgroep wel geschikt is voor een onderzoek als dit. Hierover later meer.

Groep B

Kind B1

Stap 1 – de religieuze achtergrond

Kind B1 is een tienjarige jongen die met zijn vader, moeder en zus in één huis woont. Het gezin is protestants en praat dagelijks over God. Naar de kerk gaan ze om de week en bidden doen ze 's morgens, voor het eten en 's avonds. Op de vraag 'Waar is God volgens jou?' antwoordt hij 'In de hemel'.

(2) Analyse gezinstekening

a. algemene beschrijving – Ik zie een gezin bestaande uit vier personen. Het gezin neemt ongeveer de helft van het tekenblad in beslag en staat relatief dicht op elkaar. 'Vader' staat net iets verder weg en lijkt te zwaaien. Dat dit vader is denk ik te zien aan de kleding en het haar. De mannen/jongens in het gezin dragen een broek en hebben kort haar, de vrouwen/meisjes dragen een jurk/rok en hebben langer haar. Hiernaast zijn de ouderen langer getekend dan de jongeren/kinderen in het gezin. Iedereen lijkt verder op dezelfde wijze getekend: in dikke, zwarte lijnen zonder kleurgebruik, maar wel met lach.

b. het tekenniveau – Het eerste dat mij aan deze tekening opvalt is de eenvoud. Kind B1 heeft zich aan de opdracht gehouden, maar daar is alles ook mee gezegd. De puberteit is de overgangperiode van kindertijd naar volwassenheid. Voor sommige kinderen begint dat al op tienjarige leeftijd stelt Foks-Appelman (2014, 107). Dit gegeven zou deze tekening kunnen verklaren. Zodra jongeren de puberteit bereiken, worden ze volgens Meykens en Cluckers

(2006, 60) namelijk erg zelfbewust en kritisch ten overstaan van hun tekenvaardigheid: ‘vaak tekenen ze snel en zonder zorg. Sommigen tekenen slecht schetsen zonder veel inspanning, anderen maken heel stereotype figuren of cartoons’.

c. het tekenproces & narratief – Tijdens het tekenen vielen onderzoeksassistente 2. een aantal dingen op: (1) het gebrek aan kleurgebruik; (2) de mate waarin de jongen het gezin in realistische verhoudingen probeerde weer te geven; en (3) het hoge tempo. Het was de jongen zijn tweede tekening en hij leek klaar te willen zijn. Op de vraag ‘Hoe vond je het om deze tekening te maken’ gaf hij hiernaast aan dat hij het saai vond. Naar een omschrijving van zijn tekening gevraagd gaf hij aan dat hij zijn gezin, bestaande uit vader, hij zelf, moeder en zus getekend had.

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken kenmerken van twee verschillende vormen van hechting in familietekeningen terug te komen: (1) veilig: de figuren zijn gegrond, figuren zijn compleet, natuurlijke nabijheid, figuren zijn individuen, er ontbreken geen figuren en tekening maakt een realistische indruk; en (2) angstig-vermijdend: armen naar beneden, dicht tegen het lichaam aan, gebrek aan kleurgebruik en (wellicht) automatische lach. Volgens Foks-Appelman (2014, 114) passen zwart-wit tekeningen echter goed bij deze leeftijdscategorie/de puberteit: ‘omdat in deze jaren de puber zoveel intense gevoelens ervaart en niet zo goed weet hoe daarmee om te gaan worden deze gevoelens onderdrukt. In kleding (zwarte kleding), gedrag (somber, negatief) en tekeningen (geen gebruik van kleuren)’. Het kenmerk ‘gebrek aan kleurgebruik’ zal ik in de vergelijking dan ook buiten beschouwing laten.

(3) Analyse van de tekening van God

a. algemene beschrijving – Ook in deze tekening lijkt de jongen er geen problemen mee te hebben om ruimte in te nemen/om het hele blad te vullen. Hiernaast gebruikt hij wederom geen kleur en hanteert hij dezelfde relatief grove tekenstijl. De tekening oogt verder iets lossier én door de open houding en brede lach van de figuur in het midden van het blad lijkt deze tekening met meer enthousiasme dan de vorige getekend te zijn. Dat kan aan het onderwerp gelegen hebben, maar ook gewoon aan het feit dat dit de eerste tekenopdracht was. De figuur heeft een baard en lijkt daarmee mannelijk, maar heeft in tegenstelling tot vader wel een robe aan. Hiernaast is hij in tegenstelling tot het hele gezin niet gegrond getekend en lijkt hij dus in het midden van het tekenblad te zweven.

b. het tekenniveau – komt overeen met de gezinstekening en de normale ontwikkeling op die leeftijd

c. het tekenproces & narratief – Ook hier vielen onderzoeksassistente 2. een aantal dingen op tijdens het tekenen: (1) wederom het gebrek aan kleurgebruik; en (2) het hoge tempo. Bij de vorige tekening dacht ik nog dat dit tempo wellicht te wijten was aan het feit dat het zijn tweede tekening was en dat hij wellicht dus geen/weinig zin meer had. Nu lees ik dat het tempo ook tijdens de eerste tekening van God al hoog lag. Ook hier was het antwoord op de vraag ‘Hoe vond je het?’: ‘Saai’. Met de vraag wat voor gevoel hij bij God heeft/had kon hij niet veel meer. Dat wist hij niet zei hij. Deze antwoorden kan ik echter niet rijmen met de tekening die ik zie.

Deze lijkt mij namelijk wel van een bepaald warm gevoel te spreken. Het kan natuurlijk zo zijn dat het er niet is, maar een mogelijke verklaring is ook de setting. Hij kwam die middag als eerste met z'n vriendjes aan en zij kwamen toch wel vrij dicht op elkaar aan één tafel te zitten. Dit kan zijn tekenen, maar ook zijn antwoorden beïnvloed hebben.

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken minder tot geen aspecten/kenmerken van veilige hechting voor te komen. Wel van de volgende twee vormen: (1) angstig-vermijndend: gebrek aan kleurgebruik en armen ontbreken (deels); en (2) angstig-onzeker (past bij angstig-vermijndend en angstig-gepreoccupeerd): figuren zweven en gebrek aan achtergronddetails. Wederom zullen wij echter een aantal kenmerken buiten beschouwing moeten laten: gebrek aan kleurgebruik, figuren zweven én gebrek aan achtergronddetails.

(4) Analyse ECR-RC verkorte vragenlijst

a. moeder – veilig

b. vader – veilig

(opvallend: vragen bij vader en moeder anders beantwoord, uiteindelijke score hetzelfde)

(5) Vergelijkende conclusie

De ECR-RC lijkt een veilige interpretatie van de familietekening te ondersteunen. Het gezin is religieus. Ik had dan ook, op basis van Kirkpatrick's correspondentiehypothese verwacht dat de tekeningen overeenkomstige gehechtheidsaspecten zouden laten zien. Dit is echter niet het geval.

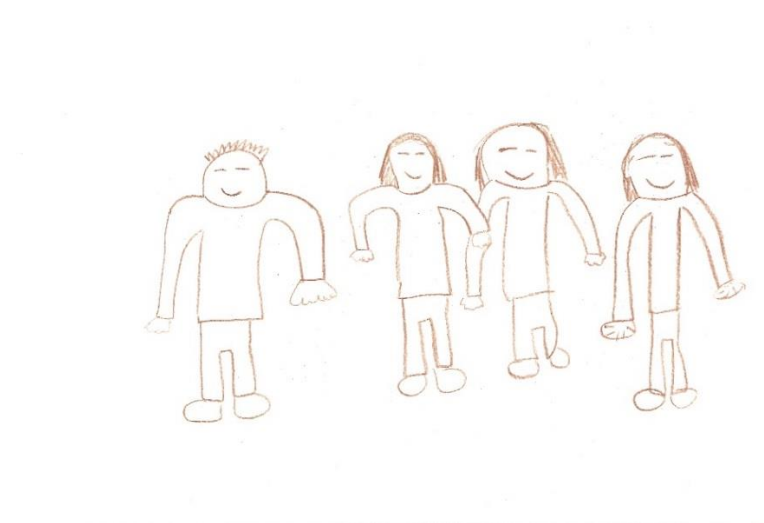
Kind B2 – is, bij gebrek aan toestemming, komen te vervallen

Kind B3

Stap 1 – de religieuze achtergrond

Kind B3 is een elfjarig meisje dat met haar vader, moeder en zusje in één huis woont. Het gezin is protestants en gaat wekelijks naar de kerk. Ze bidden thuis samen, voor het eten, maar zelfstandig bidt of mediteert zij niet. God is volgens haar in de hemel. Haar getekende God is Jezus. Hier/bij haar tekening geeft ze aan een goed gevoel te krijgen.

(2) Analyse gezinstekening

a. algemene beschrijving – Ik zie een gezin dat uit vier personen bestaat. Drie van de vier hebben lang haar, één kort. De meest linker en rechter personen zijn net wat langer dan de twee personen in het midden. Ik vermoed dat dat de zusjes zijn. Deze staan tevens het dichtst op elkaar. De meest linker persoon, vader denk ik, staat het verst weg. Qua haar en lengte van de personen lijkt mij dit een redelijk realistische weergave. Qua kleur niet. Het meisje is blank en ze heeft iedereen met dezelfde bruine potlood getekend. Er is geen variatie in kleur. De tekening oogt verder vrij basic. Ze tekent weinig tot geen details.

b. het tekenniveau – Het niveau van de tekening lijkt overeen te komen met de normale ontwikkeling op die leeftijd. Net als bij kind B1 is de eenvoud van de tekening te wijten aan de puberteit. In tegenstelling tot kind B1 gebruikt dit meisje echter de kleur bruin om haar tekening neer te zetten. Kinderen die veel bruine kleuren laten zien, hebben volgens Foks-Appelman (2014, 123) vaak bedekte tegenstrijdige gevoelens: ‘de voorkeur voor de kleur bruin kan wijzen op een diepe verbondenheid met de ‘aardse moeder’ als uitdrukking van behoefte aan warmte en geborgenheid’.

c. het tekenproces & narratief – Tijdens het tekenen viel het mij op dat ze redelijk grof te werk ging. Ze tekende niet subtiel of gedetailleerd. Ik vroeg me af of ze het wel een leuke opdracht vond. Door de kleur bruin maakte de tekening een sombere indruk op mij. Toen ik haar hier later naar vroeg gaf ze aan dat er geen specifieke reden voor haar kleurkeuze was. In reactie hierop benadrukte zij uit haarzelf dat alle figuren wel lachten. Ik vroeg haar of ze uit een blijde familie kwam. Of ik dat zo kon zeggen. Op deze vraag kreeg ik een dikke ja.

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken kenmerken van drie verschillende vormen van hechting in familietekeningen terug te komen: (1) veilig: figuren zijn compleet, natuurlijke nabijheid, figuren zijn individuen, er ontbreken geen figuren, kind lijkt zich comfortabel te voelen met de mensen en tekening maakt een realistische indruk; (2) angstig-vermijndend: gebrek aan individuatie (onderscheid van anderen) en (3) angstig-onzeker: figuren staan niet op een ondergrond maar ‘zweven’.

(3) Analyse van de tekening van God

a. algemene beschrijving – In het midden van het blad staat een met potlood getekend figuur met kort haar. De persoon heeft een robe aan, maar het zou ook een jurk kunnen zijn. Uit de tekening an sich kan ik niet opmaken of het hier een man of vrouw betreft. Maar aangezien ze

vader ook met kort haar tekende vermoed ik dat het hier om een man gaat. Om het bovenlichaam van de persoon heeft ze een gele boog (aureool? Is ze hier al bekend mee?) getekend. Zo lijkt het alsof de persoon straalt.

b. het tekenniveau – Aan deze tekening heeft het meisje meer details toegevoegd (een neus, veters en de gele boog). Verder komt het overeen met de gezinstekening en de normale ontwikkeling op die leeftijd.

c. het tekenproces & narratief – Tijdens het tekenen kwam kind B3 enthousiast op mij over. Ze deed graag mee en begon na de opdracht gelijk te tekenen. Ik zag weinig twijfel, maar hoorde wel veel kritiek op haar eigen tekening. ‘Het lijkt net een rompertje’ hoorde ik haar op een gegeven moment zeggen. Aangezien deze kritiek bij haar leeftijd past heb ik hier nadien weinig aandacht aan besteed.¹⁴ We hebben het voornamelijk over de inhoud van haar tekening gehad.

De persoon in het midden van de tekening is Jezus. Hij staat onder de zon. De zon drukt volgens Foks-Appelman (2014, 81) de warmte en veiligheid uit die het kind ervaart van de ‘archetypische vader’, degene die activeert, licht en warmte biedt. Toen ik haar vroeg waarom hij onder een zon staat gaf ze in eerste instantie aan het niet te weten. Kort hierop vulde ze dat aan met ‘omdat hij opgestaan is uit de dood’. Toen ik haar vroeg waar ze denkt dat hij nu is gaf ze aan dat ze dacht dat hij nu in de hemel is.

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken aspecten/kenmerken van twee vormen van hechting terug te komen: (1) veilig: figuren zijn compleet en extra verfraaiingen; en (2) angstig-onzeker: figuren zweven.

(4) Analyse ECR-RC verkorte vragenlijst

a. moeder – veilig

b. vader – veilig

(5) Vergelijkende conclusie

De ECR-RC lijkt een veilige interpretatie van de familietekening te ondersteunen. Het meisje komt uit een gelovig gezin en geeft aan een goed gevoel bij haar tekening van God te hebben. Dit komt ook tot uiting in de corresponderende veilige gehechtheidsaspecten.

Kind B4 – geen toestemming

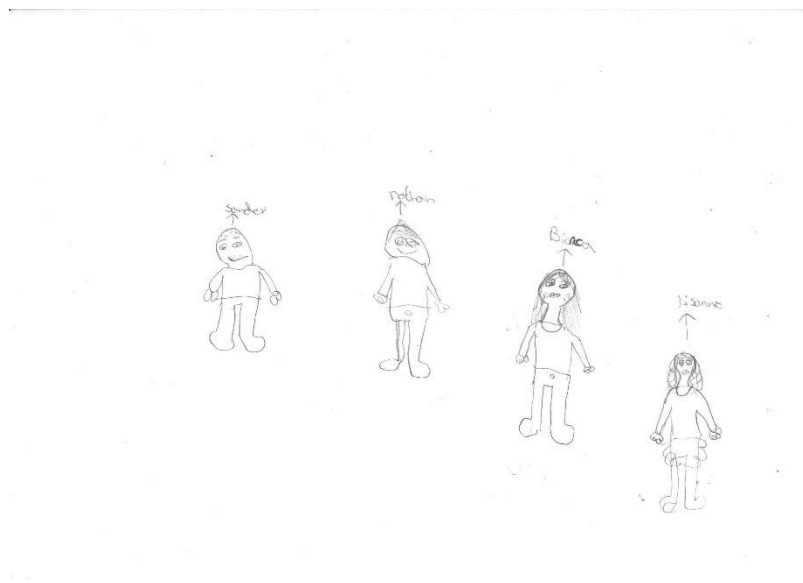
¹⁴ De puber wordt zich bewust van zijn beperkingen, heeft veel kritiek op zichzelf en kijkt kritisch naar eigen tekeningen. Vaak vindt hij deze niet goed genoeg en stopt hij met tekenen (Foks-Appelman 2014, 115).

Kind B5

Stap 1 – de religieuze achtergrond

Kind B5 is een tienjarig meisje dat met haar vader, moeder, broer en zusje in één huis woont. Het gezin is protestants en gaat wekelijks naar de kerk. Thuis wordt dagelijks over God gesproken en bidden doen ze voor het eten samen. God is volgens het meisje in de hemel.

(2) Analyse gezinstekening

a. algemene beschrijving – Met een kleine boog naar rechtsonder zie ik vier, met potlood fijn getekende figuren. De twee rechter figuren hebben lang haar, de twee linker kort. Boven de figuren staan hun namen geschreven. Van links naar rechts Sander, Nathan, Bianca en Lisanne. Uit de vragenlijst maakt ik echter op dat het gezin uit vijf personen bestaat. Het meisje lijkt zichzelf niet getekend te hebben.

b. het tekenniveau – Na zeven jaar neemt de invloed van het realiteitsprincipe toe menen Meykens en Cluckers (2006, 58); kinderen trachten meer natuurgetrouw te tekenen, tekeningen worden steeds meer representatief. Van het aan elkaar hechten van segmenten (constructietekeningen) gaan ze vaak over naar meer schetsmatig tekenen. Zo ook dit meisje. Hierbij weerspiegelt de uitgeoefende druk de graad van motorische beheersing stellen Meykens en Cluckers (2006, 108): ‘het gebrek aan kracht geeft zeer lichte, nauwelijks zichtbare lijnen. Het gebrek aan controle over de kracht geeft zware lijnen die soms het blad bijna scheuren’. In vergelijking met de eerste twee kinderen uit groep B acht ik de lijnen van dit meisje wat fijn. Dit kan volgens Meykens en Cluckers (2006, 108) wijzen op sensibiliteit, verfijndheid,

bedeesdheid, onbeslistheid en/of vrees, maar hoeft niet te betekenen dat het niveau afwijkt van de normale ontwikkeling op die leeftijd. Dat doet het mijns inziens namelijk ook niet.

c. het tekenproces & narratief – Uit de observaties van onderzoeksassistente 1. maak ik op dat het meisje zelfverzekerd en snel te werk ging. Ze koos voor potlood/de kleur grijs omdat ze dat mooier vond en heeft haar broer, zusje en ouders naar eigen zeggen zo realistisch mogelijk getekend. Naar het feit dat ze zichzelf hierbij heeft weggelaten heeft onderzoeksassistente 1. helaas niet gevraagd. Volgens Meykens en Cluckers (2006, 105) is dit echter nooit toevallig: ‘het kind toont hiermee dat het zichzelf niet als een belangrijk of geïntegreerd deel van het gezin ervaart en zich eventueel onbewust verworpen voelt’.

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken kenmerken van vier verschillende vormen van hechting in familietekeningen terug te komen: (1) veilig: figuren zijn compleet en figuren zijn individuen; (2) angstig-vermijndend: weglating van moeder (of kind) en gebrek aan kleurgebruik; (3) gedesorganiseerd: het kind zelf of anderen ontbreken; en (4) angstig-onzeker: figuren staan niet op een ondergrond maar ‘zweven’ en gebrek aan achtergrond details.

(3) Analyse van de tekening van God

- a. algemene beschrijving – Voor haar tekening van God heeft kind B5 het hele tekenblad benut. In de linkerhoek zien we een gele zon, in de rechthoek twee blauwe wolken en helemaal onderin, op de grond groen gras. In het midden, redelijk centraal op het blad een figuur met bruin haar, een bruine baard en blauwe robe. Daar linksonder twee schapen. Net als in haar gezinstekening tekent het meisje subtiel, fijn en precies. Ze heeft overduidelijk haar best op een realistische weergave gedaan.
- b. het tekenniveau – komt overeen met de gezinstekening en de normale ontwikkeling op die leeftijd
- c. het tekenproces & narratief – In haar observaties geeft onderzoeksassistente 1. aan dat het meisje in eerste instantie even twijfelde. In het gesprek nadien vertelde ze dat ze nog even moest bedenken wat ze dan ging tekenen. Uiteindelijk heeft ze God in een weiland met schapen getekend. De schapen heeft ze ter opvulling getekend: ‘anders was het zo leeg’. De schijnende zon staat voor God die nooit boos is, vriendelijk is en mensen helpt.
- d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken alle aspecten/kenmerken van veilige hechting terug te komen: figu(u)r(en) zijn gegrond, figuren zijn compleet, tekening maakt een realistische indruk (herkenbaar) en extra verfraaiingen.

(4) Analyse ECR-RC verkorte vragenlijst

a. moeder – veilig

b. vader – veilig

(identieke antwoorden)

(5) Vergelijkende conclusie

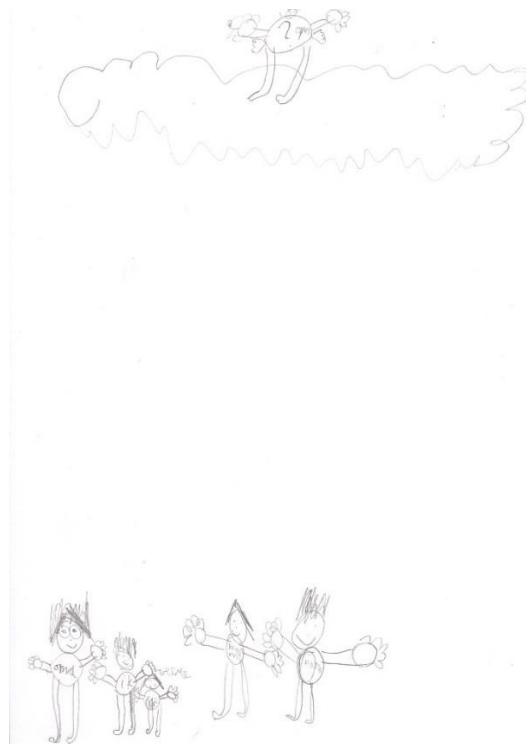
Zonder de afgenomen ECR-RC vragenlijst had ik de familietekening van dit meisje denk ik niet kunnen plaatsen. In deze tekening komen namelijk meerdere gehechtheidsaspecten terug. Dit is op zich niet nieuw of vreemd, wij zien dit ook wel in de tekeningen van de andere kinderen gebeuren, maar in dit geval zijn de notulen van onderzoeksassistente 1. wel erg summier. Hiernaast heeft het meisje zichzelf niet meegenomen in de tekening van haar familie. Waarom ze dit niet heeft gedaan is helaas niet uitgevraagd. Uit de ECR-RC blijkt dat het meisje veilig gehecht is. Dit verklaart mogelijk de vele veilige gehechtheidsaspecten in haar tekening van God.

Kind B6

Stap 1 – de religieuze achtergrond

Kind B6 is een negenjarige jongen wiens ouders gescheiden zijn. Hij woont met zijn moeder en zusje in één huis. Thuis zijn ze niet gelovig, gaan ze niet veel naar de kerk en wordt er niet over God gesproken, gebeden of gemediteerd. Waar God is weet hij niet, misschien wel in de hemel.

(2) Analyse gezinstekening

- a. algemene beschrijving – Ik zie een gezin dat uit zes personen bestaat: (overleden) opa, oma, vader, moeder, zusje en kind B6 zelf. Opa bevindt zich helemaal boven aan het tekenblad op een wolk en heeft een vraagteken in zijn buik. De rest van het gezin heeft hij met potlood, zonder kleur en vrij klein onderaan het blad getekend. Het is de eerste en enige tekening waarbij (overleden) grootouders aan het kerngezin toegevoegd zijn. Hiernaast staan de kinderen dichterbij oma dan bij de ouders. Ondanks dat vader niet bij hen meer woont is hij ook in de tekening opgenomen. Alle figuren hebben de armen breed uitgespreid, de volwassenen zijn langer dan de kinderen, het haar van de mannen/jongens staat rechtop en de vrouwen/meisjes hebben dakjes op hun hoofd.
- b. het tekenniveau – Als ik de tekening van deze jongen met dat van zijn leeftijdsgenoten vergelijk vallen mij een aantal dingen op. In tegenstelling tot hen maakt hij nog steeds gebruik

van basisvormen om zijn figuren mee samen te stellen (constructietekeningen). Hiernaast zijn deze figuren opvallend klein en begeven ze zich aan de bladranden. Dit kan volgens Meykens en Cluckers (2006, 57) wijzen op gevoelens van kleinheid en beperktheid.

c. het tekenproces & narratief – Uit de observaties van onderzoeksassistente 2. maak ik op dat de jongen beduidend langer met deze gezinstekening bezig was dan met die van God. Dit valt deels te verklaren middels het gesprek dat zij nadien hadden. Omdat hij aangaf met zijn moeder en zusje te wonen nam ik aan dat zijn ouders gescheiden waren. In het gesprek met de onderzoeksassistente geeft hij echter aan dat zijn vader nooit thuis is en alleen maar (met grote cadeaus) op verjaardagen komt. Het is mij onduidelijk hoe het precies zit, maar ik kan mij voorstellen dat een band als deze het maken van een gezinstekening bemoeilijkt. Wellicht dat hij daarom zijn opa en oma aan de tekening heeft toegevoegd. Dit kan volgens Meykens en Cluckers (2006, 105) een weerspiegeling zijn van losse hechtingspatronen. Ook de groepering of de onderlinge verhouding tussen de figuren en hun spreiding over het blad kunnen aanvullende aanwijzingen verschaffen. Het valt mij op dat de jongen en zijn zusje dicht bij oma dan de ouders staan. Is dit wellicht een manier om niet te hoeven kiezen vraag ik mij af. Als onderzoeksassistente 2. vervolgens vraagt naar wie hij toegaat als hij verdrietig of boos is geeft hij aan dat hij hiervoor naar zijn moeder gaat, want ‘die is er altijd’.

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken kenmerken van twee verschillende vormen van hechting in familietekeningen terug te komen: (1) veilig: de figuren zijn gegrond, hecht, open armen en in de positie om te omhelzen, figuren zijn compleet, figuren zijn individuen en er ontbreken geen figuren; en (2) angstig-vermijdend: gebrek aan kleurgebruik.

(3) Analyse van de tekening van God

- a. algemene beschrijving – In tegenstelling tot de vorige tekening gebruikt de jongen hier wel bijna het hele tekenblad. In het midden heeft hij vrij groot een figuur getekend met potlood. Wederom zonder kleur dus. De figuur lacht, heeft een baard en lijkt een jas met knopen te dragen. De tekening bevat verder geen details en blijft op deze manier vrij basic.
- b. het tekenniveau – De tweede tekening van deze jongen laat minder regressieve elementen zien dan de eerste. In deze tekening zijn het de knopen die mij het meest opvallen. Hierover schrijft Foks-Appelman (2014, 68): ‘rond het 6^e jaar wordt de navel als ‘Ik-centrum’-symbool vervangen door meerdere ‘knopen’ die in een rechte lijn van boven naar beneden worden getekend’. Op de leeftijd van acht jaar verdwijnen deze weer menen Meykens en Cluckers (2006, 55), op voorwaarde dat het kind succesvol zijn problemen in verband met afhankelijkheid en onafhankelijkheid heeft opgelost.
- c. het tekenproces & narratief – In haar observaties omschrijft onderzoeksassistente 2. de jongen als erg verlegen. Hij lijkt zelfs een beetje teruggetrokken schrijft ze. Hij tekent snel en met weinig creativiteit. Als ze hem vraagt of hij wel eens met anderen over God praat zegt hij nee. Hij heeft God als een man getekend. Hier vult hij op aan dat God alleen is en dat lijkt hem niet zo leuk.
- d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken aspecten/kenmerken van drie vormen van hechting terug te komen: (1) veilig: figuren zijn compleet; (2) angstig-vermijndend: gebrek aan kleurgebruik; en (3) angstig-onzeker: gebrek aan achtergronddetails.

(4) Analyse ECR-RC verkorte vragenlijst

a. moeder – veilig/gereserveerd vermijndend

b. vader – veilig/gereserveerd vermijndend

(scoort, als enige, precies op de grens van veilig en gereserveerd vermijndend)

(5) Vergelijkende conclusie

Beide tekeningen laten regressieve elementen zien die mogelijk wijzen op onderliggende sociaal-emotionele of relationele problematiek. Ze corresponderen op veilige én angstig-vermijndende gehechtheidsaspecten. Het tekenniveau doet mij echter tot een angstig-vermijndende interpretatie van de volledige set besluiten. De jongen komt uit een gebroken gezin waarin niet over God gesproken wordt. Als onderzoeksassistente 2. hem vraagt naar zijn beeld van God geeft hij aan dat God alleen is en dat hem dat niet zo leuk lijkt. Heeft hij het hier wellicht ook over zichzelf?

Kind B7

Stap 1 – de religieuze achtergrond

Kind B7 is een elfjarig meisje dat met haar vader, moeder, zus en twee broers in één huis woont. Het gezin is protestants en gaat om de week naar de kerk. Thuis wordt dagelijks over God gesproken en bidden doen ze `s avonds voor en na het eten samen. God is volgens het meisje in de hemel.

(2) Analyse gezinstekening

a. algemene beschrijving – Ik zie een gezin dat uit zes personen bestaat. Bovenin, op de eerste rij zien we haar ouders. Hieronder staan het meisje zelf, haar zus en twee broers. Iedereen lijkt ongeveer van dezelfde grootte, maar van links naar rechts zie ik de kinderen toch steeds iets groter worden. De mannen/jongens hebben kort haar, de vrouwen lang. Qua kleding wordt er geen onderscheid gemaakt en alle figuren missen hun handen en voeten. Alle figuren zijn vrij dun met potlood, zonder kleur getekend. De enige met een extra detail is het meisje zelf. Op haar shirt staat een hartje en de tekst ‘love you’.

b. het tekenniveau – Het niveau van de tekening lijkt overeen te komen met de normale ontwikkeling op die leeftijd. Net als bij sommige andere kinderen binnen deze groep kunnen wij de relatieve eenvoud van deze tekening wijten aan de puberteit. In tegenstelling tot de andere kinderen neemt dit meisje de ruimte, ze vult het hele blad. Een goed gevuld papier kan volgens Foks-Appelman (2014, 132) op levenskracht en een sterke wisselwerking met de omgeving duiden.

c. het tekenproces & narratief – Tijdens het gesprek nadien geeft het meisje aan dat ze al vrij snel doorhad dat ze ruimtegebrek ging hebben. Om die reden heeft ze haar ouders boven hen geplaatst. Aan het haar van haar familieleden heeft het meisje naar eigen zeggen extra aandacht besteed. Dit heeft ze zo realistisch mogelijk geprobeerd weer te geven. Dat er om haar shirtje ‘love you’ staat is met een reden. Ze heeft het daar neergezet omdat ze van iedereen houdt.

d. gehechtheidsaspecten – In deze tekening lijken kenmerken van drie verschillende vormen van hechting in familietekeningen terug te komen: (1) veilig: hecht, open armen en in positie om te omhelzen, figuren zijn compleet, figuren zijn individuen, kind lijkt zich comfortabel te voelen met de mensen, tekening maakt een realistische indruk en extra verfraaiingen; (2) angstig-vermijndend: gebrek aan kleurgebruik; en (3) angstig-onzeker: figuren staan niet op een ondergrond maar ‘zweven’, niet afgemaakte figuren en gebrek aan achtergrond details. Gezien haar tekenniveau/de puberteit zou ik de aspecten ‘gebrek aan kleurgebruik’ en ‘gebrek aan achtergrond details’ echter achterwege willen laten.

(3) Analyse van de tekening van God

- a. algemene beschrijving – Voor haar tekening van God heeft kind B7 het hele tekenblad benut. In het midden van de tekening zien we een groot rood hart met daarbinnen in het blauw de woorden ‘love love love god’. Om het hart, in alle hoeken van het blad herhaalt zij deze tekst in het paars.
- b. het tekenniveau – Zodra jongeren de puberteit bereiken, worden ze erg zelfbewust en kritisch ten overstaan van hun tekenvaardigheid stellen Meykens en Cluckers (2006, 60-61). Sommigen nemen hierbij hun toevlucht tot kalmerend tekenen van geometrische figuren waarin de zelfexpressie verdoezeld blijft. Dit meisje lijkt iets vergelijkbaars te doen. Is het tekenen van een groot, wel expressief hart wellicht haar manier van omgaan met de ervaring van dat tekortschieten? In dat geval komt het niveau van deze tekening overeen met de normale ontwikkeling op die leeftijd.
- c. het tekenproces & narratief – In haar observaties geeft onderzoeksassistente 1. aan dat het meisje na het horen van de opdracht gelijk al een idee had. Ze ging zelfverzekerd en met diverse kleuren aan de slag. Als ze nadien over haar tekening in gesprek gaat geeft het meisje aan dat een hartje volgens haar het teken van liefde is. God is in haar gedachten super lief en daarom heeft ze ‘love god’ opgeschreven.
- d. gehechtheidsaspecten – n.v.t. (tabellen gaan van menselijke figuren uit)

(4) Analyse ECR-RC verkorte vragenlijst

a. moeder – veilig

b. vader – veilig

(5) Vergelijkende conclusie

In deze set tekeningen zag ik voor het eerst en laatst een abstracte God. Dat dit meisje hem zo getekend heeft past bij haar leeftijd. Het maakt een vergelijking van beide tekeningen op basis van gehechtheidsaspecten echter lastig. De tabellen gaan namelijk van concrete menselijke figuren uit. Dit betekent echter niet dat wij niks uit haar tekeningen kunnen opmaken. Ze vertonen namelijk wel degelijk overeenkomsten. In beide tekeningen neemt het meisje de ruimte, schrijft ze het woord ‘love’ en tekent ze een hart. Dit staat volgens haar voor de liefde. Combineer ik dit met haar ECR-RC scores, dan laat het geheel mijns inziens een veilige hechtingsstijl zien.

Eindconclusie

De sectie godsdienstpsychologie van de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen heeft zich aangesloten bij het internationale onderzoeksproject ‘Dessins de dieux’. Het Nederlandse deelproject wil hieraan een bijdrage leveren door tekeningen van Nederlandse kinderen te verzamelen, waarbij de invloed van de religieuze cultuur en de psychologische ontwikkeling onderzocht wordt. Sanne van Neijenhof (2016), Anieljah de Kraker-Zijlstra (2017) en anderen hebben binnen dit project al diverse deelonderzoeken uitgevoerd naar de godsrepresentatie van bijvoorbeeld kinderen uit een orthodox-protestantse omgeving, een non-god talk omgeving, of uit een context waarin onveilige hechting een rol speelt. Uit dit onderzoek kwam onder andere naar voren dat een tweede tekening, één van het gezin, waardevolle informatie op zou kunnen leveren.

Met deze scriptie heb ik daar een vervolg aan gegeven. Deze richt zich op die mogelijkheid door een gezinstekening toe te voegen aan het binnen dit deelonderzoek bestaand protocol. Hierbij stelde ik uiteindelijk de volgende hoofdvraag:

In hoeverre worden hechtingsstijlen van kinderen uit een orthodox-protestantse omgeving zichtbaar in hun tekeningen van godsrepresentaties en familie en hoe verhouden beide tekeningen zich tot elkaar?

Tot een dergelijke vraag kom je niet zomaar. Het bouwt voort op reeds gedaan onderzoek naar hechting, godsbeelden, de betekenis en mogelijke analyse van kindertekeningen en de potentiële verbanden hiertussen. In het eerste deel van mijn scriptie geef ik deze relatief kort weer. Het vormt de theoretische basis van mijn scriptie en de drie hypothesen die ik vervolgens ten aanzien van de afgenomen kindertekeningen formuleer:

1. Gehechtheid aan volwassenen en ouders hangt over het algemeen samen met gehechtheid aan God. In de tekeningen zal dit verband tot uiting komen in de vorm van corresponderende hechtingsaspecten.
2. Compensatie zal niet tot uiting komen in de tekeningen. In het narratief en de aanvullende vragenlijsten kan dit echter wel naar voren komen. Dit betekent tevens dat wat het kind vertelt niet overeen hoeft te komen met dat wat het getekend heeft.
3. Er is een, weliswaar indirect, verband tussen het tekenniveau en de ECR-RC score(s) van een kind dat tot uiting kan komen in een set tekeningen. Daar waar dit het geval is zal het de duiding van de volledige set sturen; als de ECR-RC scores van een kind een

onveilig gehechte interpretatie van regressie elementen ondersteunen zal dit de gehele analyse beïnvloeden.

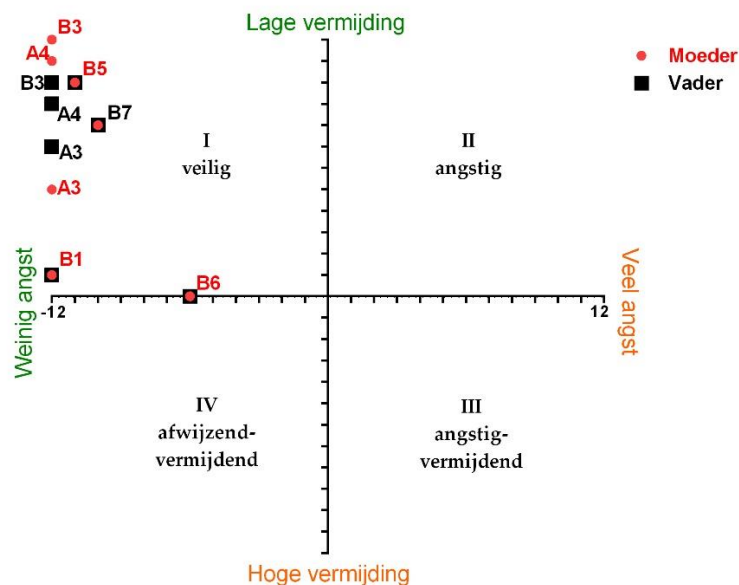
In het tweede, empirische deel van mijn scriptie geef ik eerst weer hoe én in welke context de tekeningen zijn afgenomen om mij vervolgens te richten op het einddoel: de analyse van de tekeningen en het hiermee toetsen van mijn hypothesen en beantwoorden van mijn hoofdvraag. Gedurende dit proces bleken de verschillen in tekenontwikkeling tussen de verzamelde setjes groot. Om die reden is er in overleg voor gekozen om de groep in tweeën te delen:

- A – groep A bestaat uit vijf kinderen van vier tot en met acht jaar
- B – groep B bestond uiteindelijk ook uit vijf kinderen, ditmaal van negen tot en met elf jaar

Deze heb ik vervolgens achtereenvolgens geanalyseerd. Een eerste, voorzichtige conclusie die ik hieraan zou willen verbinden is dat de eerste groep, groep A, bij nader inzien minder geschikt is om deel te laten nemen aan een onderzoek als dit. De setjes leken bij aanvang redelijk volledig; van alle vijf kinderen heb ik twee tekeningen. Een vergelijking van de twee tekeningen bleek in de meeste gevallen echter niet mogelijk. De kinderen lijken zich om diverse redenen niet aan de opdrachten te hebben gehouden; het ene kind tekent een zwembad in plaats van haar familie, het andere een robot in plaats van God. De tekeningen van God zouden los nog wel van waarde kunnen zijn, maar dat is niet de focus van dit vergelijkend onderzoek naar de eventuele toegevoegde waarde van een tweede tekening van het gezin.

Voor het antwoord op mijn hoofdvraag richt ik mij dan ook grotendeels op de resultaten uit groep B. Ten aanzien van de tekeningen had ik een drietal hypothesen geformuleerd. Deze zal ik eerst apart bespreken om vervolgens tot een eindconclusie te komen. De eerste luidde: ‘gehechtheid aan volwassenen en ouders hangt over het algemeen samen met gehechtheid aan God. In de tekeningen zal dit verband tot uiting komen in de vorm van corresponderende hechtingsaspecten’. Groep B bestond uiteindelijk uit vijf kinderen met ieder twee tekeningen. In de vergelijking treffen wij inderdaad vele corresponderende hechtingsaspecten aan. Het is echter nog maar de vraag of dit ook het veronderstelde verband tussen gehechtheid aan volwassenen/ouders en God ondersteunt. In beide tekeningen treffen wij namelijk vele hechtingsaspecten aan; een eenduidig beeld geven zij niet. Om ze te kunnen duiden is de aanvullende informatie aanwezig in de observatie, het narratief en de ECR-RC, van essentieel belang. Enkel in combinatie bleek een (categoriale) interpretatie mogelijk. In de meeste gevallen bracht mij dit tot een overwegend veilig gehechte typering van de tekeningen. Ik vraag mij hierbij echter af hoe sluitend/passend ik het geprobeerd heb te maken; duw ik de kinderen en hun tekeningen niet in een hokje om het veronderstelde verband bevestigd te zien?

Mijn tweede hypothese luidde: ‘compensatie zal niet tot uiting komen in de tekeningen. In het narratief en de aanvullende vragenlijsten kan dit echter wel naar voren komen. Dit betekent tevens dat wat het kind vertelt niet overeen hoeft te komen met dat wat het getekend heeft’. Mijn resultaten lijken deze hypothese te bevestigen. Hier is het echter nog maar de vraag waar dit mee te maken heeft. Uit de ECR-RC vragenlijsten blijkt mijn onderzoekspopulatie namelijk overwegend veilig gehecht:

Dit betekent mijns inziens dat de compensatiehypothese met dit materiaal ook niet te toetsen is. Het door Hall en Fujikawa gemaakte onderscheid tussen het impliciete en expliciete niveau zien wij echter wel bevestigd; de kinderen en hun tekeningen vertelden ons wel eens iets anders. Kind A4 is hier een goed voorbeeld van. Het beeld dat hij schetst met zijn narratief en ECR-RC scores komt namelijk niet overeen met het geobserveerde tekenproces en de in beide tekeningen aanwezige gehechtheidsaspecten.

Mijn derde en laatste hypothese luidde: ‘er is een, weliswaar indirect, verband tussen het tekenniveau en de ECR-RC score(s) van een kind dat tot uiting kan komen in een set tekeningen. Daar waar dit het geval is zal het de duiding van de volledige set sturen; als de ECR-RC scores van een kind een onveilig gehechte interpretatie van regressie elementen ondersteunen zal dit de gehele analyse beïnvloeden’. Een nuancering is hier op zijn plek. Mijn resultaten bevestigen deze hypothese namelijk wel, maar suggereren ook dat dit verband altijd opgaat. Hierdoor lijkt het alsof regressieve elementen altijd verband houden met een onveilige ECR-RC score, of dat het tekenniveau van kinderen met een veilige ECR-RC score nooit zal

afwijken. Laat ik hier benadrukken dat beide niet het geval zijn. Inzicht in dit verband heeft mij echter wel geholpen bij de interpretatie van sommige setjes tekeningen. Hier is kind B6 een goed voorbeeld van. Zijn ECR-RC scores wijken namelijk opvallend af van de rest van beide groepen; als enige scoort hij precies op de grens van veilig en gereserveerd vermijdend gehecht. Het tekenniveau van beide tekeningen was dan ook doorslaggevend voor mijn duiding van de volledige set; dit sloot aan bij de laatste hechtingsstijl.

Na deze bespreking en reflectie op de hypothesen zijn wij, zoals aangekondigd, aangekomen bij het beantwoorden van mijn hoofdvraag. Deze luidde als volgt: ‘In hoeverre worden hechtingsstijlen van kinderen uit een orthodox-protestantse omgeving zichtbaar in hun tekeningen van godsrepresentaties en familie en hoe verhouden beide tekeningen zich tot elkaar?’ Op basis van het door mij uitgevoerde onderzoek meen ik hier een aantal zaken voorzichtig over te kunnen stellen. Ten eerste dat we over het algemeen in beide tekeningen veel én diverse hechtingsaspecten aantreffen. Om de tekeningen categoriaal te kunnen duiden en van correspondentie te kunnen spreken was de aanvullende informatie uit observatie, narratief en ECR-RC essentieel. In combinatie kwam ik tot een overwegend veilig gehechte duiding van de tekeningen. Hierin correspondeerden de hechtingsaspecten binnen de tekeningen ook. De correspondentiehypothese lijkt hiermee bevestigd te worden.

Compensatie kwam ten tweede, zoals verwacht, niet tot uiting in de tekeningen. Dit kan theoretisch gezien verklaard worden door het onderscheid dat Hall en Fujikawa maken tussen het impliciete en het expliciete niveau. Binnen dit onderzoek is dat echter niet de reden. Uit de ECR-RC vragenlijsten blijkt mijn onderzoekspopulatie namelijk overwegend veilig gehecht. Dit betekent mijns inziens dat de compensatiehypothese met dit materiaal ook niet te toetsen is.

In mijn analyse en interpretatie van de tekeningen leun ik ten derde sterk op informatie verkregen uit de ECR-RC vragenlijsten. Deze zouden mijn onderzoeksresultaten moeten aanvullen en nuanceren. Dit doen ze momenteel echter bijna niet. In tegenstelling tot waar ze voor bedoeld zijn – het bieden van een tweedimensionaal, genuanceerd beeld - heb ik ze ingezet om de tekeningen categoriaal te kunnen duiden. Hiermee doe ik precies datgeen waar Everett Waters en Theodore P. Beauchaine (2003, 417-418) voor waarschuwen: ‘attachment researchers have been fairly criticized for reifying the ABC classifications, too readily generalizing them beyond the reunion context in which they were discovered, and treating them as traits rather than relationship specific’. Ten opzichte van dit onderzoek roept dit bij mij een aantal kritische vragen op. Ben ik bijvoorbeeld niet veel te categoriaal te werk gegaan? Kunnen kinderen in hun gedrag, tekeningen en narratief niet meerdere stijlen laten zien en kunnen deze

niet gewoon naast elkaar bestaan? Welke categoriale aannames liggen er onder de compensatie- en correspondentiehypothese?

Hiernaast heb ik de tekeningen, met goede reden, vanuit een breder diagnostisch kader onderzocht. Als zelfstandig gehechtheidsinstrument zijn ze niet betrouwbaar genoeg. In dit onderzoek is er dan ook voor gekozen om de vergelijkende analyse op tekenniveau en gehechtheidsaspecten aan te vullen met een observatie van het tekenproces, een gerichte navraag na het beëindigen van de tekeningen (het narratief) en twee vragenlijsten. Hierbij is tevens gebruik gemaakt van psychoanalytische inzichten hieromtrent van Cathy A. Malchiodi (1998), Katrien van de Vijfeijken (2001), Simone Meykens en Gaston Cluckers (2006) en Theresa Foks-Appelman (2014). Met deze bredere diagnostiek hoopte ik uiteindelijk tot een objectievere, minder speculatieve analyse te komen. Het resulteerde echter in meerdere criteria die elkaar wel eens tegenspraken en waarvan het niet altijd helder was welke zwaarder gewogen moest worden. Achteraf gezien beschouw ik dit dan ook als één van de beperkingen van dit onderzoek.

Achter mijn hoofdvraag lag ten slotte tevens de vraag naar de eventuele meerwaarde van het toevoegen van een tweede tekening van het gezin aan bestaand protocol. Onder bepaalde voorwaarden kan deze volgens mij zeker van toegevoegde waarde zijn. Het meenemen van de theorie voor hechtingsaspecten in kindertekeningen naar tekeningen van God is hiervoor niet voldoende gebleken. Dit dient aangevuld te worden met een goede observatie van het tekenproces en uitvragen van het narratief. Binnen dit onderzoek is dit onvoldoende gebeurd. Hiernaast is het echter ook nog maar de vraag of die theorie zomaar mee kan naar tekeningen van God. Trekken wij de gehechtheidstheorie hier niet te ver door? Volgens Carlo Schuengel (2005, 4-5) zijn de grenzen van de theorie conceptueel duidelijk, maar empirisch nog niet: ‘om deze reden kan tegen de voortgaande expansie van het toepassingsgebied van de gehechtheidstheorie terechte kritiek worden geuit’.

Met dit onderzoek zijn De Kraker-Zijlstra en ik een nieuwe weg ingeslagen. Kindertekeningen van God en hun familie zijn, voor zover ik heb kunnen achterhalen, nog nooit op deze wijze op hechting onderzocht. In reactie op Schuengel betekent dit inderdaad dat de empirische grenzen van dit onderzoek nog niet helemaal helder zijn. Deze zouden in een eventueel vervolgonderzoek kritischer onderzocht kunnen worden. Uit dit onderzoek kan dan worden meegenomen dat: (1) de tabellen van De Kraker-Zijlstra een bepaalde nuance missen. In de tabellen wordt mijns inziens onvoldoende rekening gehouden met het feit dat bepaalde tekenaspecten ook kenmerkend voor het tekenniveau en/of de opdracht kunnen zijn; en (2) dat

de achter dit onderzoek liggende theorieën en hypothesen aansturen op een categoriale duiding die de meerduidigheid van de tekeningen geen recht doet.

Gebruikte literatuur

- Ainsworth, M. D. S. e.a.. *Patterns of attachment. A psychological study of the strange situation*. New Jersey: Erlbaum, 1978.
- Bartholomew, K. en L. M. Horowitz. ‘Attachment styles among young adults: a test of a four-category model’. *Journal of personality and social psychology* 61-2 (1991) 226-244.
- Bowlby, J. ‘The nature of the child’s tie to his mother’. *International journal of psychoanalysis* 39 (1958) 350-373.
- Bowlby, J. *Attachment and loss. Vol 1: Attachment*. New York: Basic Books, 1969.
- Bowlby, J. *Attachment and loss. Vol 2: Separation, anxiety and anger*. New York: Basic Books, 1973.
- Bowlby, J. *Attachment and loss. Vol 3: Loss, sadness and depression*. New York: Basic Books, 1980.
- Braet, C. en G. Bosmans. ‘De kwaliteit van gehechtheidsrelaties in kaart brengen: vertaling van een onderzoekstraditie naar de klinische praktijk’. *Gedragstherapie* 49-1 (2016) 17–37.
- Brennan, K. A., C. L. Clark en P. R. Shaver. ‘Self-report measurement of adult attachment. An integrative overview’. *Attachment theory and close relationships*. Eds. J. A. Simpson en W. S. Rholes. New York: Guilford Press, 1998: 46-76.
- Brenning, K. e.a. ‘Hechtingsangst en -vermijding bij kinderen en adolescenten’. *Psychopraktijk* 6-2 (2014), 28-31.
- Delfos, M. en A. de Vries. *Ik ben aan ze gehecht! Lezing Martine Delfos: reader/verzameling van achtergrondmateriaal bij een lezing over hechting door Martine Delfos*. Rudolphstichting, Gezinshuis.com en Picowo, 2010.
- Delfos, M. F. *Ik ben aan ze gehecht. Over gehechtheid als een boei in nood*. Amsterdam: SWP, 2013.
- Foks-Appelman, T. *Kinderen geven tekens. De betekenis van kindertekeningen en kinderspel vanuit het perspectief van de analytische psychologie*. 6^e druk. Delft: Eburon, 2014.
- Fury, G., E. A. Carlson en L. A. Sroufe. ‘Children’s representations of attachment relationships in family drawings’. *Child development* 68-6 (1997) 1154–1164.
- Granqvist, P. ‘Religion as attachment: the godin award lecture’. *Archive for the psychology of religion* 32 (2010) 5-24.

- Granqvist, P. en B. Hagekull. 'Religiousness and perceived childhood attachment: profiling socialized correspondence and emotional compensation'. *Journal for the scientific study of religion* 38-2 (1999) 254-273.
- Granqvist, P. en L. A. Kirkpatrick. 'Attachment and religious representations and behavior'. *Handbook of attachment: theory, research, and clinical applications*. Eds. J. Cassidy en P. R. Shaver. New York: Guilford Press, 2008: 906-933.
- Hall, T. W. en A. Fujikawa. 'Attachment to God and implicit spirituality: clarifying correspondence and compensation models'. *Journal of psychology and theology* 37-4 (2009) 227-242.
- Juffer, F. 'Kinderen, ouders en primaire gehechtheid'. *Gezin* 5-4 (1993) 226-240.
- Kaplan, N. en M. Main. *Instructions for the classification of children's family drawings in terms of representation of attachment*. Berkeley, University of California, 1986.
- Kellogg, R. *Analyzing children's art*. Palo Alto: National Press, 1970.
- Kirkpatrick, L. A. 'An attachment-theory approach to the psychology of religion'. *The international journal for the psychology of religion* 2-1 (1992) 3-28.
- Kirkpatrick, L. A. en P. R. Shaver. 'Attachment theory and religion: childhood attachments, religious beliefs, and conversion'. *Journal for the scientific study of religion* 29-3 (1990) 315-334.
- Koppitz, E. M. *Psychological evaluation of children's human figure drawings*. New York: Grune and Stratton, 1968.
- Kraker-Zijlstra, A. de. *De onbewuste rol van god en familie van kinderen in het Asielzoekerscentrum Onnen. Verkennend onderzoek naar gehechtheidsaspecten in de familietekening en het getekende godsbeeld bij kinderen van het Asielzoekerscentrum Onnen*. Groningen: 2017.
- Main, M. en J. Solomon. 'Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation'. *Attachment in the preschool years: Theory, research and intervention*. Eds. M. T. Greenberg, D. Cicchetti en E. M. Cummings. Chicago: University of Chicago Press, 1990: 121-160.
- Malchiodi, C. A. *Understanding children's drawings*. New York: Guilford Press, 1998.
- Meykens, S. 'Diagnostisch gebruik van kindertekeningen'. *Caleidoscoop* 16-3 (2004) 8-15.
- Meykens, S. en G. Cluckers. *Kindertekeningen in ontwikkelingspsychologisch en diagnostisch perspectief*. 3e druk. Leuven: Acco, 2006.

- Neijenhof, S. van. *God als veilige haven voor kinderen met hechtingsproblematiek? Een verkennend onderzoek naar de bruikbaarheid van de getekende godsrepresentatie voor het meten van correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid aan de ouders en gehechtheid aan God*. Groningen: 2016.
- Pianta R. C., K. Logmaid en F. E. Ferguson. 'Attachment based classification of children's family drawings: psychometric properties and relations with children's adjustment in kindergarten. *Journal of clinical child psychology* 28-2 (1999) 244-255.
- Prins, P. en C. Braet. *Handboek klinische ontwikkelingspsychologie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2008.
- Procaccia, R., G. Veronese en M. Castiglioni. 'The impact of attachment style on the family drawings of school-aged children'. *The Open Psychology Journal* 7 (2014) 9-17.
- Rizzuto, A. *The birth of the living God: a psychoanalytic study*. Chicago: University of Chicago Press, 1979.
- Schaap-Jonker, H. en E. H. M. Eurlings-Bontekoe. *Handleiding bij de Nederlandse vragenlijst godsbeeld*. 2e herziene versie. Plaats onbekend: 2009.
- Schaap-Jonker, H. e.a. 'Godsbeeld en psychopathologie, een verkenning in de wetenschappelijke literatuur vanuit object-relatieve perspectief'. *Psyche en geloof* 11-4 (2000) 200-209.
- Schaap-Jonker, H. e.a. 'The personal and normative image of God: the role of religious culture and mental health'. *Archive for the Psychology of Religion* 29 (2007) 305-318.
- Schaap-Jonker, H. 'Gehechtheid, mentaliseren en godsrepresentaties'. *Psyche en geloof* 22-4 (2011) 226-232.
- Schaap-Jonker, H. 'Godsrepresentaties 2.0: (neuro)psychologische mechanismen'. *Psyche en geloof* 25-2 (2014) 107-116.
- Schaap-Jonker, H. 'Grootmoeders' veilige berg in de bedstee en daarna: godsbeelden, religieuze cultuur en psychische gezondheid'. *Psyche en geloof* 19-1 (2008) 3-11.
- Schuengel, C. 'De gehechtheidstheorie als 'grand theory'? Grenzen en vooruitzichten van een theorie over sociale verbondenheid'. *Kind en adolescent* 26-1 (2005) 27-44.
- Singh, J., & Rossouw, P. J. 'Efficacy of drawings as a measure of attachment style and emotional disturbance: an Australian children investigation'. *International journal of neuropsychotherapy* 3-2 (2015) 124-130.
- Stulp, H. 'Is er een relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God?'. *Psyche en geloof* 22-4 (2011) 187-201.

- Vijfeijken, K. van de. *De menstekening als screeningsinstrument voor de cognitieve ontwikkeling en sociaal emotionele problematiek*. Leiden: Universiteit Leiden, 2001.
- Waters, E. en T. P. Beauchaine. ‘Are there really patterns of attachment? Theoretical and empirical perspectives’. *Developmental psychology* 39-3 (2003) 417-422.
- Zevalkink, D. J. ‘Het meten van gehechtheidsrepresentaties bij basisschoolleerlingen’. *Kind en adolescent* 26 (2005) 161-170.

Websites

- <http://ddd.unil.ch/index.php?projet>, ‘Project’, 19 december 2017.
- <http://ddd.unil.ch/index.php?langue=en>, ‘Welcome to Drawings of gods!’, 30 april 2017.
- <http://patriciameyntjens-psychotherapie.be/hechtingsstijlen.html>, P. Meyntjens, ‘Levenswijzer: Hechtingsstijlen’, 12 december 2017.
- <http://www.pgscheemda.nl/uploads/klant160/files/beleid%20taakgroep%20jeugd.pdf>, ‘Beleidsplan Taak Groep Jeugd’, 25 maart 2018.
- <https://www.psychoanalytischwoordenboek.nl/lemmas/transitional-object/>, H. Stroeken, ‘Transitional object’, 13 december 2017.

Bijlage 1.

Procedure veldwerk

Methode: Kinderen tekenen God

Materiaal: 1 wit A4 120 grams (géén gekleurd papier of papier waar al iets op gedrukt is)

Kleurpotloden (doosje met max 12 kleuren)

Puntenslijper

Gum

Observatielijst

Aanvullende vragenlijst

Attachment vragenlijst

Toestemmingsformulier ouders

Tijd: 30-50 minuten.

Aantal: 1 kind

PROCEDURE

1. Laat het kind de tekening maken in een omgeving waar hij / zij niet afgeleid kan worden; bij voorkeur zonder ouders.
 2. Leg de kleurpotloden, puntenslijper en gum vooraf klaar.
 3. Geef het kind een wit A4 (zie materiaal) in de hand, laat het zelf kiezen of het portrait of landscape tekent.
 4. Vertel het kind de volgende opdracht: Heb je ooit het woord 'god' gehoord? Probeer je er een voorstelling van te maken en teken dit. (Let op: gebruik in de uitleg niet de termen 'hij' of 'hem'.)
 5. Vraag het kind om de opdracht te herhalen: Herinner jij je nog welke opdracht ik je gegeven heb? Wat moest je tekenen? Laat het kind zijn/haar antwoord achterop de tekening schrijven (zodanig dat duidelijk is hoe de tekening gepositioneerd moet worden).
 6. Beschrijf tijdens het tekenen je observaties van het tekenproces op de observatielijst (1).
 7. Als het kind klaar is met tekenen noteer je met pen op de observatielijst 1. naam van het kind, 2. geboortedatum, 3. datum van vandaag, 4. type school (openbaar, protestant, katholiek, islamitisch etc), 5. plaats en provincie waar de school staat.
 8. Dan geef je de volgende opdracht: Stel je voor dat je een vriend(in) hebt die aan de andere kant van de wereld woont. Je belt je vriend(in) op. (Je vriend(in) kan jouw tekening dus niet zien.) Kun je hem/haar precies uitleggen wat je hebt getekend? Schrijf de uitleg op de achterkant van de tekening.
 9. Bespreek met het kind wat het bij 8. heeft opgeschreven/verteld. Lees eerst samen met het kind wat is opgeschreven. Vraag vervolgens door op specifieke aspecten (die symbolen zouden kunnen zijn):
 - Wat heb je hier getekend?
 - Waarom? (heb je dat getekend)?
 - Wat betekent het?
- Noteer letterlijk wat het kind vertelt op de observatielijst (2)
(N.B.: Let op dat je eigen symboolinterpretatie geen rol speelt)
10. Geef het kind opnieuw een wit A4 (zie materiaal) in de hand, laat het zelf kiezen of het portrait of landscape tekent. Geef het kind de opdracht: Maak een tekening van je familie.
 11. Beschrijf tijdens het tekenen je observaties van het tekenproces op de observatielijst (3).
 12. Bespreek met het kind wat het heeft getekend. Vraag vervolgens door op specifieke aspecten. Noteer dat op het observatieformulier (4).

13. Hierna krijgt het kind twee vragenlijsten (aanvullende vragenlijst + attachment vragenlijst). Laat het kind de vragenlijst zelf invullen of stel de vragen en noteer het antwoord. Ouders zijn afwezig, zodat het kind vrij kan antwoorden!
14. Schrijf op alle documenten 1. geboortedatum en 2. datum van vandaag.
15. Als alle opdrachten zijn uitgevoerd, bedank het kind dan!

Wat lever je in na afloop van de procedure:

- **Tekening 1** met op de achterkant geschreven 1. uitleg kind wat de opdracht was (zie 5.) 2. uitleg/beschrijving tekening kind (zie 9.) 3. geboortedatum 4. datum van vandaag. Zodanig dat duidelijk is hoe de tekening bedoeld is (brede of smalle kant van het papier onder).
- **Tekening 2** met op de achterkant geschreven 1. geboortedatum, 2. datum van vandaag. Zodanig dat duidelijk is hoe de tekening bedoeld is (brede of smalle kant van het papier onder).
- **Ingevulde observatielijst**, ook met 1. naam van het kind, 2. geboortedatum, 3. datum van vandaag, 4. type school (openbaar, protestant, katholiek, islamitisch etc), 5. plaats en provincie waar de school staat.
- **Aanvullende vragenlijst** ingevuld, met 1. geboortedatum, 2. datum van vandaag.
- **Attachment vragenlijst** ingevuld, met 1. geboortedatum, 2. datum van vandaag.
- **Toestemmingsformulier ouders**

Bijlage 2.

Observatielijst Kinderen tekenen God (inclusief familietekening)

Datum:

Naam kind:

Geboortedatum:

Type school (openbaar, protestant-christelijk, islamitisch etc):

Plaats en provincie van de school:

1. **Observaties tekenproces tekening God** (b.v. gebruik materiaal en kleur, positionering tekening op het papier, benodigde tijd, houding en gedrag tijdens het tekenen)

2. **Toevoeging aan de hand van het bespreken van narrative met het kind.** Noteer je vragen en schrijf zo letterlijk mogelijk op wat het kind zegt/antwoordt.

3. **Observaties tekenproces tekening familie** (b.v. gebruik materiaal en kleur, positionering tekening op het papier, benodigde tijd, houding en gedrag tijdens het tekenen)

4. **Toevoeging aan de hand van het besproken narrative met het kind.** Noteer je vragen en schrijf zo letterlijk mogelijk op wat het kind zegt/antwoordt.

Bijlage 3.

Aanvullende vragenlijst 'Kinderen tekenen God'

1. Ik ben jaar

2. Ik ben een: JONGEN/MEISJE

3. Met wie woon je in huis?

Bijvoorbeeld: Ik woon in huis met mijn vader, moeder en broertje.

Maak de volgende zin af:

Ik woon in huis met mijn

4. Wordt er bij jullie thuis over God gesproken of (voor) gelezen? Hoe vaak?

A) Elke dag D) Er wordt niet over God gesproken of (voor) gelezen

B) Eén keer in de week E) Anders namelijk.....

C) Eén keer per maand

5. Toen ik je naar God vroeg, heb je toen getekend?

A) Jezus JA/NEE D) Allah JA/NEE

B) Maria JA/NEE E) Boeddha JA/NEE

C) Mohammed JA/NEE F) een Hogere macht JA/NEE

G) anders namelijk.....

6. Wordt er bij jou thuis gebeden/gemeditteerd?

JA/NEE

Zo ja, wanneer?

A) Voor het eten C) 's Morgens

B) 's Avonds D) Anders namelijk.....

7. Bid of mediteer je zelf wel eens?

JA/NEE

Zo ja, wanneer?

A) Voor het eten C) 's Morgens

B) 's Avonds D) Anders namelijk.....

8. Zijn jullie thuis

A) Katholiek

E) Niet gelovig

B) Protestant

F) Ik weet het niet

C) Moslim

G) Anders namelijk

D) New Age

9. Ga je weleens naar een:

Zo ja, hoe vaak? Wanneer was de laatste keer?

A) Kerk JA/NEE

B) Moskee JA/NEE

C) Synagoge JA/NEE

D) Anders namelijk

10. Waar is God volgens jou?

A) Ik weet het niet

E) Op aarde

B) God bestaat niet

F) In de hemel

C) In mij

G) Anders namelijk

D) Overal

11. Als je naar je tekening kijkt, welk gevoel hoort daar dan bij?

.....

12. Je hebt nu God getekend omdat wij het vroegen, teken je zelf weleens?

NOOIT/SOMS/VAAK

Als je tekent, wat teken je dan graag?

.....

13. Hoe vond je het om deze tekening te maken?

.....

Bijlage 4.

ECR-RC (kind over moeder) verkorte vragenlijst	Helemaal mee oneens 1	Beetje mee oneens 2	Niet mee eens, niet mee oneens (neutraal) 3	Beetje mee eens 4	Helemaal mee eens 5
1. Ik maak me zorgen dat mijn moeder niet bij mij zou willen blijven.	1	2	3	4	5
2. Ik vertel mijn moeder liever niet hoe ik me diep vanbinnen voel.	1	2	3	4	5
3. Ik maak me zorgen dat mijn moeder niet echt van me houdt.	1	2	3	4	5
4. Ik maak me zorgen dat mijn moeder niet zoveel van mij houdt als ik van haar.	1	2	3	4	5
5. Ik vind het niet gemakkelijk om veel dingen over mijzelf te vertellen aan mijn moeder.	1	2	3	4	5
6. Ik heb liever niet een te sterke band (veel dingen samen doen en elkaar veel vertellen) met mijn moeder.	1	2	3	4	5
7. Als ik mijn moeder laat zien dat ik van haar houd, ben ik bang dat ze niet zoveel van mij houdt.	1	2	3	4	5
8. Ik praat bijna altijd met mijn moeder over mijn problemen en zorgen.	1	2	3	4	5
9. Als ik me slecht voel dan helpt het om met mijn moeder te praten.	1	2	3	4	5
10. Ik vertel mijn moeder bijna alles.	1	2	3	4	5
11. Soms denk ik dat mijn moeder niet meer zoveel van me houdt, zonder dat daar een reden voor is.	1	2	3	4	5
12. Ik ben bang dat als ik een te sterke band wil met mijn moeder dat ze mij dan minder aardig vindt.	1	2	3	4	5

ERC-RC (Kind over Vader) Verkorte vragenlijst	Helemaal mee oneens 1	Beetje Mee oneens 2	Niet mee eens niet mee oneens (neutraal) 3	Beetje mee eens 4	Helemaal mee eens 5
1. Ik maak me zorgen dat mijn vader niet bij mij zou willen blijven.	1	2	3	4	5
2. Ik vertel mijn vader liever niet hoe ik me diep vanbinnen voel.	1	2	3	4	5
3. Ik maak me zorgen dat mijn vader niet echt van me houdt.	1	2	3	4	5
4. Ik maak me zorgen dat mijn vader niet zoveel van mij houdt als ik van hem.	1	2	3	4	5
5. Ik vind het niet gemakkelijk om veel dingen over mijzelf te vertellen aan mijn vader.	1	2	3	4	5
6. Ik heb liever niet een te sterke band (veel dingen samen doen en elkaar veel vertellen) met mijn vader.	1	2	3	4	5
7. Als ik mijn vader laat zien dat ik van hem houd, ben ik bang dat hij niet zoveel van mij houdt.	1	2	3	4	5
8. Ik praat bijna altijd met mijn vader over mijn problemen en zorgen.	1	2	3	4	5
9. Als ik me slecht voel dan helpt het om met mijn vader te praten.	1	2	3	4	5
10. Ik vertel mijn vader bijna alles.	1	2	3	4	5
11. Soms denk ik dat mijn vader niet meer zoveel van me houdt, zonder dat daar een reden voor is.	1	2	3	4	5
12. Ik ben bang dat als ik een te sterke band wil met mijn vader dat hij mij dan minder aardig vindt.	1	2	3	4	5